

7.3 (кыр)

Ш 25

Кыргыз Республикасынын билим, илим
жана маданият министрлиги

ШАРИПОВА Эркайым

Ош мамлекеттик университети
—Философия кафедрасы—

КЫРГЫЗ ФИЛОСОФИЯСЫНЫН БАШАТТАРЫ

Ош—2000

87.3 (коп)

Ш 25

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ, ИЛИМ
ЖАНА МАДАНИЯТ МИНИСТРЛИГИ

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

ФИЛОСОФИЯ КАФЕДРАСЫ

Шарипова Эркайым

КЫРГЫЗ ФИЛОСОФИЯСЫНЫН
БАШАТТАРЫ *6239*

Фоль

ББК 87.3 (2КИ)

III-25

УДК 1/14

ШАРИПОВА Э.

III-25 Кыргыз философиясынын башаттары. -Ош: 2000.- 84 бет.

ISBN 9967-06-026-3

Китепте кыргыз элинин өз алдынчалыгын, нукура өзгөчөлүгүн айгинелеп турган этнофилософиясы анализденет. Философиялык маңызга бай фольклор өтмө эмес феномен катары каралат.

Китеп жогорку, орто окуу жайларынын окутуучуларына, аспиранттарга, студенттерге арналат.

Рецензентгер: Ш. Базарбаев,
Ж. Арзыматов

III 0301030000-99

ШЫИТ 9967-06-026-3

ББК 87.3 (2КИ)

© Шарипова Э., 2000

ДУЙНӨ ТҮШҮНҮҮНҮН МИФОЭПИКАЛЫК ФОРМАСЫ

Философиянын пайда болуу процесси боюнча бир нече концепциялар белгилүү. Алардын ичинен мифогендик жана гносеогендик концепцияларды бөлүп кароого болот.

Мифогендик концепция боюнча философия мифологиянын ички имманенттик (лат.- бир нерсеге камтылган, бир нерсеге таандык) өнүгүшүнүн эсебинен пайда болот жана сырткы формасы өзгөрүп турат. Мисалы, уруулук доордогу кыргыз ырчыларынын дүйнөдөгү көрүнүштөр жөнүндөгү жеке идеялары бара-бара башка ырларда да чагылтылып, жалпы түшүнүккө (безлично – понятийное) айланышы.¹

Мифогендик концепцияны негиздөөчүлөрдүн катарына Георг Вильгельм Фридрих Гегель, Марис Корнфорт, Алексей Федорович Лосев сыяктуу философторду кошууга болот.

Гегель объективдүү идеализмдин өкүлү жана «Духтун феноменологиясы» (1806), «Логиканын илими» (1812–1816), «Философиялык илимдердин энциклопедиясы» (1817), «Философиянын тарыхы боюнча лекциялар» (1833–1836), «Тарыхтын философиясы» (1837) сыяктуу эмгектердин автору. Анын айтымында жаратылыштын жана коомдун бардык көрүнүштөрүнүн негизи – «дүйнөлүк дух». Аны «абсолюттук идея», «кудай» деп да аташат.

Жогоруда аты аталган философтор түшүнүктөрдүн социантроморфтук (фольклордук жанрлардагы идеялар – Э.Ш.) структурасынан философиянын рухий-идеялык булагын кыршыт. Аталган концепциянын жактоочулары мифологияны

¹ Имманенттик – кандайдыр бир нерсенин, кубулуштун, жаралыштын өзүнө камтылган, ага таандык болгон ички мүнөзүн, мыйзам ченемдүүлүктү белгилеген термин.

философиянын келип чыгышынын жападан жалгыз булагы деп эсептешет. Бул болсо алардын чектелгендигин айгинелейт.

Ал эми гносеогендик концепциянын тарапкерлери (Г.Спенсер, А.Богданов) философиянын пайда болуу булагы катары билимди эсептешет. Кыргыз эли тээ байыртан эле билимди жогору баалашып, караңгылыкты четке кагышкан: «көкүрөк сокур болгон соң, көз менен көрүп не пайда». Демек, көкүрөк-акыл-эстин, аң-сезимдин дааналыгынын, акылдын зиректигинин метафоралык көрүнүшү. Бирок акыл-эс, ой-жүгүртүү бир эле билим аркылуу гана эмес, көркөм-сөз өнөрүнүн, сезүү мүмкүнчүлүктөрүнүн өбөлгөлөрү аркылуу да өнүгөт.

Философиянын пайда болуп, өнүгүшү үчүн дүйнөгө болгон көз караштын (мировоззрение) деңгээлинин өзгөрүп-өнүгүүсү да чоң мааниге ээ. Ошондуктан философиялык идея-түшүнүктөрдүн өнүгүү жолуна түшүүсү үчүн жогорку эки концепция маанилүү роль ойносо да алардын ар биринин ошол өнүгүү үчүн алгылыктуу жактарын териштирип ылгаган жана бул маселе боюнча болуп келген концепциялардын сапаттык касиеттерин топтоп, өзүнө сиңиргени-гносеогендик-мифогендик концепция болуп саналат. Бул азыркы кездеги дүйнөлүк философиянын пайда болуусунун байыркы этаптарын, башатын жана генезисин изилдеген, тогүндөлгүс теориясын түзгөн концепция. Бул концепция боюнча философиянын келип чыгышынын бир нече булагы бар:

1. Мифологиялык дүйнө тааным.

2. Билим.

3. Күнүмдүк (обыденное) аң-сезим жана аны менен бирге жашап жаткан нравалуулук.

Бул өзгөчөлүктөрдүн бардыгы кыргыз ой-жүгүртүү тарыхынан ачык байкалат. Биринчи учурда «Кожожаш», «Эр Төштүк», «Карагул» сыяктуу мифологиялык катмарды сактаган эстеликтер, айлана-чөйрө, жаныбарлар дүйнөсү, астрономиялык, космологиялык, жер жөнүндөгү түшүнүктөрдү камтыган жомоктор, ырлар буга далил.

Кыргыз предфилософиясы мифтер менен илимий түшүнүктөрдүн тутуму болуп, ошол процессти жандандырууга, б. а. стихиялуу түрдө дүйнө таанымды, ой-жүгүртүүнү

калыптандырууга жол салган. Бул илим-билим жаратуу эмес, ошол багытта ой толгоонун башталышы.

Кыргыз философиясынын жаңыча өнүгүү жолуна түшүүсүндө бул комплекс ой-жүгүртүү менен боолгоп – билүүнү биротоло калыптандырып, мифологиядан философияга өнүгүп өтүүчү өткөөл форманы түшүндүрөт.

Бул формага мүнөздүү дагы бир касиет-мифологиялык жана философиялык ой-жүгүртүүнүн ортосундагы ич ара карым-катнаштын өзгөчөлүгү, карама-каршылыгы, бири-бирин толуктоочу же жокко чыгаруучу касиеттердин өкүм сүрүшү. Мифологиялык дүйнө таанымда эмоцияга, рационалдуу эмес ойлоого көбүрөк орун берилип, илимий таанымдагы ойлоонууга, көрүнүштөр, айлана-чөйрөнүн кубулуштары, буюмдар жөнүндөгү маалыматтарга көбүрөөк таянууга жетише электик өкүм сүрөт. Ушул касиеттердин негизинде миф жаратуучу фантазиянын жана элементардык илимий ой-жүгүртүү методусуз кеңири маанидеги философиялык ой-жүгүртүү да, андан келип чыкчу түшүнүктөр да калыптана албайт эле. Бул философиянын пайда болушунун адепки кадамдары. Көчмөн турмушта жашаган кыргыз эли жаратылыш менен эриш-аркак, анын көрүнүштөрүнө ишенип, сыйынып өмүр сүргөн, ошого жараша элибизде жогоруда аталып кеткен философиялык ой-жүгүртүүгө чейинки мифологиялык дүйнө тааным көп кылымдар бою өнүгүп отуруп, күнүмдүк же турмуштук (обыденное) аң-сезим менен тутумдаш, турмуш чындыгынын бардык көрүнүштөрүнө саресеп салып, түшүнүүгө умтулуу менен бирге философиясы калыптана баштаган. Бул жөнүндө Ч. Айтматов төмөнкүчө айткан:

«Ар бир элдин өзүнүн мифи, өз уламыштары, өз легендалары бар. Бул мифтер менен легендалар тигил же бул элдин көркөм ой-жүгүртүү процессинде кандайдыр бир өзгөчө бийиктиктерге жана өзгөчө өз алдынчалуулукка ээ болот.»¹ Дал ошол кыргыз мифтеринин бийиктикке чыккан жери – философиялык ой-жүгүртүүгө өтүшү же кыргыз философиясынын өнүгө башташы десек, жаңылышпасак керек. 7

¹ Айтматов Ч. Мурас-биздин жалпы кенчибиз. «Кожожаш» деген китепте. – Бишкек: Шам. 1996. - 6-бет.

Философиянын пайда болушунда социалдык-экономикалык өбөлгөлөрдүн мааниси зор экендигин баса белгилеп, Ч. Айтматов мындай пикирди айтат: «Кожожаш», мисалы, аң уулап, мергенчилик менен мээнеттүү өмүр сүргөн адамды, табиятка таазим кылган эзелки муундардын, жаратылыштын жапан күчтөрү менен күрөшкөн адамдардын турмушу жөнүндөгү эң байыркы драмалык дастан».¹

Көп кылымдар бою чыгыш элдери жараткан рухий байлыктардын катмарында кыргыз элинин философиялык түшүнүктөрүнүн, асыл идеяларынын да орду чоң. Анын чектерин, ордун, салмагын аныктай турган мезгил эми келди. Чыгыш элдеринде эң байыркы мезгилде эле философиялык көз караштардын жарала баштаганын айтып келип, А.А. Радугин мындай деген ойду айтат:

«Байыркы чыгыш философиясы - ошол региондогу дин жана маданият менен тыгыз байланышкан, тарыхый-философиялык процесстеги чоң багыт. Анын рамкасында адам цивилизациясынын өнүгүшүнө чоң салым кошкон көптөгөн оригиналдуу философиялык окуулар, мектептер, агымдар жана багыттар түзүлгөн».² Бул сөздөр толугу менен кыргыз дүйнө таанымына да таандык.

Кыргыз элинин дүйнө таанымы жөнүндө төмөнкүлөрдү айтууга болот:

1. Философиялык алгачкы ой жүгүртүүлөрдүн элдик уламыштарда (мифтерде), жомоктордо чагылышы.
2. Уруулук биримдиктердин келип чыгышынын ошол мезгилдеги эл арасынан чыккан ойчулдарга тийгизген таасири. Уруу ырчыларынын пайда болушу.
3. Диндик дүйнө тааным.
4. Орто кылымдагы даанышмандардын чыгармаларында философиялык көз караштардын пайда болушу. Бул көз караштардын андан ары кеңейиши.
5. Даанышман ойчулдардын өз уруусунун кызыкчылыктарынан жалпы адамзаттык проблемаларга көңүл бурууга өтүшү.

¹ Айтматов Ч. Мурас- биздин жалпы кенчибиз. «Кожожаш» деген китепте. - Бишкек: Шам, 1996. -10-бет.

² Радугин А.А. Философия. Курс лекций. -М.: Владос, 1995.- 37-бет.

Өмүр, өлүм, ыймандуулук, адеп-ахлак түшүнүктөрүнүн колдонулушу, терең чагылышы.

6. Кыргыз философиясынын көп жактуу өнүгүшү. Оозеки чыгармаларда замандагы өзгөрүүлөрдү өткөнгө салыштырып баалоо, келечек жөнүндө ой жүгүртүү.

Миф - илимге чейинки дүйнө таанымды аңдап-туюунун ыкмасы болуп саналат. Миф (гр.-уламыш, баян) – адам коомунун көбүнчө алгачкы баскычында жаралган элдик оозеки чыгармачылыктын кыялый (фантазиялуу) туундулары. Мифте алгачкы мезгилдеги адамдардын айлана-чөйрө, турмуш жөнүндөгү баео түшүнүктөрү, жаратылыштагы түшүнүксүз көрүнүштөрдүн сырын ачууга болгон аракеттери чагылдырылат. Мифтик чыгармаларда фетиштик, диний түшүнүктөр орун алган.

Байыркы мифологиялык чыгармалардагы дүйнө таанымдык түшүнүктөр татаал табиятка ээ. Ишеним менен түшүнүк дайыма бири-бири менен айкалышып өмүр сүрүп келишкен. Бирок ишеним канчалык күчтүү болгон сайын түшүнүк да ошончолук татаалданып жүрүп отурган. Бул абалды ачыгыраак элестетүү үчүн «Кожожаш» эпосуна кайрылып көрөлү. Биздин түшүнүктө эпос байыркы кыргыздардын жан-жаңыбарлар, алардын өз ара мамилелери, табият менен адамдын биримдиги, жандууга да боорукерлик мамиле жасоо, ошондо гана адам менен табияттын ортосунда эриш-аркак (гармония) мамиле түзүүгө боло тургандыгы жөнүндөгү окууларды камтыйт. Бирок байыркы кыргыздарда ушул түшүнүктөр ар бир көрүнүштүн колдоочусунун же пиринин, кийинчерээк Теңирдин (кудайдын) иш-аракеттерине байланыштырылып каралган. Бул жөнүндө атактуу этнограф-окумуштуу Джеймс Фрезердин төмөнкү пикири жөндүү: «наши идеи по этому важному вопросу (биз жогоруда козгогон маселелер) являются плодом длительного интеллектуального и морального развития. Дикарь не только не разделяет их, но, когда ему объясняют, он даже не понимает их».¹

Байыркы замандарда «Кожожаш» жомогун утуучу да дал ушундай абалда калган. Анткени ал үчүн эпостун мазмунундагы көмүскө идеялар адамдарды табияттан

¹ Фрезер Дж. Дж. Золотая ветвь. -М., 1986.- 94-бет.

тышкаркы күчтөр (сверхъестественные) жөнүндө ойлоого түрткөн. Бирок бул түшүнүктөр белгилүү ченде коркунучтуу экендигин да туюнтуп, ага сыйынууга ынандырган. Бул түшүнүктөр башталма же предфилософиялык экенин Фрезер мындайча туюнткан: «... Но мы будем ближе к историческим фактам, если допустим, что большинство народов на высшей ступени дикости обладает по крайней мере зачаточным представлением о неких сверхъестественных существах, которые могут быть названы богами, хотя не совсем в нашем смысле слова. По всей вероятности, это зачаточное понятие представляет собой росток, из которого постепенно развились представления цивилизованных народов о божестве».¹

Демек, «Кожожаштагы» (ошондой эле «Карагул ботомдогу») да адепки түшүнүктөр кийинки философиялык түшүнүктөрдүн баштапкы булагы болгон деп айтууга негиз бар.

«Эр Төштүк» эпосунда да байыркы анимисттик түшүнүктөр кеңири көрсөтүлгөн. Мында да байыркы кыргыздардын дүйнө таанымы, ой-жүгүртүүсү жөнүндө алгылыктуу маалыматтар бар.

Көркөм сөз өнөрү этнофилософиянын эң баалуу касиети жана нукуралыгы болуп саналат: «Если эстетическое созерцание есть лишь объективировавшееся трансцендентальное, то само собой разумеется, что искусство есть единственно истинный и вечный органон, а также документ философии, а именно наличие бессознательного в его действовании и продукцировании и его изначальное именно потому, что оно открывает его взору святое святых, где как бы пламенеет в вечном и изначальном единении то, что в природе и в истории разделено, что в жизни и в деятельности, так же как в мышлении, вечно должно избегать друг друга».²

Демек, байыркы көркөм өнөр жаратуучунун ой-жүгүртүүсүндө жана чыгарма жаратуу процессинде сөзсүз түрдө жогоруда сөз болгон «бессознательное» көрүнүшү чоң мааниге ээ. Анткени ошол жаратман (ырчы) элдин рухий турмушунда, оозеки чыгармаларында орун алып келген

¹ Фрезер Дж. Дж. Золотая ветвь. - М., 1986. - 94-бет.

² Фрезер Дж. Дж. Золотая ветвь. - М., 1986. - 96-бет.

байыркы мифтерге байланышкан түшүнүктөрдү (мисалы, Кара-Дөө сыяктуу зооморфтук жаныбарлардын, Алпкаракуштун, желмогуз кемпирдин касиеттери, жер астындагы дүйнө, жан жөнүндөгү түшүнүктөр, жакшылык менен жамандыктын ич ара мамилелери ж.б.) дал ошол көрүнүштөрдүн тегин же этимологиясын териштирбейт, себеби ал үчүн сыйкырдуу түшүнүктөрдү же касиеттерди поэтизациялап (идеализациялап) көрсөтүү манилүү болгон.

Ушул планда алганда, «бессознательное» көрүнүшү байыркы эпос жаратуучулардын ой-жүгүртүүсүндө орун алып келген. Шеллинг ошол үчүн байыркы поэтикалык чыгармачылыкты жогору баалап, анда философиялык түшүнүк-идеялар эч кандай өзгөртүүсүз (интерпретациясыз) сакталганын, ошонун өзү эң маанилүү экенин белгилеп отурат. Түпкүлүгүндө «бесконечное» деген түшүнүк жөнүндөгү Шеллингдин ою байыркы кыргыздардын түбөлүктүүлүк жөнүндөгү идеяларына дал келет, бул элибиздин оозеки чыгармаларынын кылымдар элегинен өтүп, аң-сезимде сакталып келген.

Джеймс Фрезер менен катар көрүнүктүү англис окумуштуусу, байыркы элдердин маданиятын изилдөөчү Эд. Тайлор алгачкы коомдогу адамдардын анимисттик жана мифологиялык, маданий жана философиялык түшүнүктөрүнүн калыптанышында сөз өнөрүнүн касиетин, таасирин өтө жогору баалаган.

Эд. Тайлор (Тейлор) (1832-1917) Азия, Африка, Батыш, Чыгыш элдеринин байыркы замандагы ишеним-ынанымдарын, анимисттик, мифологиялык түшүнүктөрүн изилдөөгө негиз салган. Анын «Введение к изучению человека и цивилизации» (М. 1924) жана «Первобытная культура» (М. 1939) сыяктуу көрүнүктүү эмгектери мурда орус тилине которулуп, жарыкка чыкса, да идеологиялык көзөмөлдүн шартында ал китептер изилдөөчүлөрдүн көз жаздымында калып келген. Айрыкча анын «Первобытная культура» аттуу баалуу эмгеги 1989-жылы гана орус тилинде жарык көргөн. Бул изилдөөчүнүн ой-жүгүртүүлөрү кыргыздардын байыркы мезгилдеги рухий турмушундагы көркөм сөз өнөрүнүн ордун андап-билүүдө өтө маанилүү. Тайлор Африка, Жаңы Зеландия, Азия континенттерин мекендеген уруулардын үрп-адаттарында орун

алган түшүнүктөрүн талдап келип, төмөнкүдөй жыйынтыкка келген: «... Воззрения младенческой, первобытной философии, приписывавшей личную жизнь всей природе вообще, и ранняя тирания слова над человеческим умом оказывается двумя великими, если не величайшими двигателями мифологического развития. Тут действовали, конечно, и другие причины, которые будут указаны в связи с некоторыми специальными группами легенд. Во всяком случае, необходимо вполне уяснить себе, что такое исследование процессов образования мифа возможно только при живом понимании состояния человеческого ума в мифологическом периоде».¹

Тайлор адепки замандарда жашаган адамдардын эң эле жөнөкөй философиялык боолгоолору (ой-жүгүртүүлөрү) менен сөз күчүнө биротоло ишенген аң-сезими мифтердин жаралышындагы негизги эки кыймылдаткыч күч болгон деген ойду айткан.

Кыргыз мифтеринин пайда болуу себептерин алгачкы коомдогу адамдардын дүйнөгө, жаратылышка, андагы түрдүү кубулуштарга болгон баео таанымы менен байланыштыруу ылайыктуу.» Өндүргүч күчтөр менен өндүрүштүк мамилелердин байланыштары өнүкпөгөн наристе коомдо кишилер жаратылыштагы түрдүү кубулуштардын сырын, себебин билишпеген.

Табияттын күчтөрүнөн жеңилгенде, татаал дүйнөнүн ичинде тиричилик өткөрүүнүн катаал шарттарына кабылганда, табиятты өзгөртүүгө мажирөөлүк кылганда, асмандын, жердин жана башка кубулуштардын сырын, себебин билүүгө кызыгышкан».²

Демек, жаратылыштагы кубулуштардын сырын түшүндүрүүгө байыркы адамдардын аң-сезими, кудурети жетпестен, аны тек гана көркөм элес менен баяндоонун натыйжасында миф пайда болгон.

Миф жашоодогу наристе элести чагылдыруу экендигине карабастан, анын адамзаттын өнүгүшүндөгү ролу зор болгон, себеби ал байыркы элдин ааламды түшүндүрүүгө

¹ Тайлор Э.Б. Первобытная культура. -М. Изд. полит. лит., 1989.- 141-бет.

² Кыргыздар. -Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду. 1996.- 447-бет.

болгон умтулуусу, аны менен бирге коомдун ой-өрүшүнүн дагы бир этапка жогорулашы болуп саналат. Кыргыз мифтерин классификациялоодо бир нече көз караштар орун алган: кээ бир изилдөөчүлөр аны үч чоң топко бөлүшөт:

1. Дүйнөнүн жаралышын жана анын ар кандай кубулуштарын түшүндүргөн мифтер.

2. Жалпы эле жан-жаныбарлардын пайда болушу жөнүндөгү мифтер.

3. Жандуу-жансыз дүйнөнүн колдоочулары жөнүндөгү мифтер. Биринчи топко үч аркар, Жетиген жылдыздарынын пайда болушу жөнүндөгү «Үркөрдүн кызы Үлпүлдөк сулуу», «Жети каракчы», «Тоодой мерген менен үч аркар» деген мифтерди кошууга болот.¹

Экинчи топко аюу, түлкү ж.б. айбанаттар жөнүндөгү мифтер кирет. Мисалы, аюу жөнүндөгү мифте аюу башында күчтүү адам болсо да, өтө жалкоо болгондуктан аюуга, түлкү сулуу, бирок ашкере куу, кербез аял болгондуктан түлкүгө айланып кеткен деп түшүндүрүлөт.

Үчүнчү топтогу мифтер боюнча тоо, таш, токой, ар кандай малдын, кесиптин ээси бар деп айтылат, мисалы төөнүкү Ойсул-ата, устаныкы – Дөөтү, дыйкандыкы Баба - дыйкан, ж.б. Биерде бир жагдайга көңүл буруп кетели. Кыргыз тилинин өзгөчө мыйзамына ылайык айрым ыйык аттар (колдоочулардын аты) бир аз өзгөрүп кеткен. Мисалы, «Чолпон-Ата» деген сөз «Чопон-Ата» сөзүнүн өзгөргөн түрү. Чопан - байыркы жана азыркы айрым түрк тилдеринде «койчу», «кой багуучу» дегенди билдирет.²

Мифтин пайда болушу жөнүндө И. Андреев мындай ой бөлүшөт: «Природа воспринималась им (первобытным человеком) как единое целое, за многообразием ее форм и повторяемостью событий он видел действие некоего целесообразного механизма. Человек одухотворял этот механизм и представлял связи между отдельными звеньями жизненного процесса (по принципу переноса знакомого, привычного на невидимое, таинственное как результат его действий). Так рождались мифы».³

¹ Кыргызская Советская Энциклопедия, т.1-6. – Фрунзе, 1976.

² Карасаев Х. Накыл сөздөр. – Фрунзе, 1982. -339-бет.

³ Андреев И. Происхождение человека и общества. -М., 1982.- 93-бет.

Кээ бир изилдөөчүлөр кыргыз мифтерин төрт топко бөлүшөт:

1. Сыйынуу жөнүндөгү рух мифтер.
2. Дүйнөнүн пайда болушу жөнүндөгү мифтер.
3. Сыйкырдуу күчтөр жөнүндөгү мифтер.
4. Тотемдик мифтер.

Кыргыз эли байыркы мезгилдерде бардык нерсенин колдоочусу бар деп ишенишкен. Алар отко, сууга, токой-ташка сыйынышкан. Кийин «бир кудайга» ишенүү пайда болду. Сыйынуу жөнүндөгү мифтерге Жараткан, Теңир, Умай эне, Жер эне жөнүндөгүлөрдү кошууга болот.

«Жараткан» жөнүндөгү мифте боюнча дүйнөдөгү бардык нерселерди «жараткан» жасаган. Мисалы, коёндун пайда болушу төмөнкүчө түшүндүрүлөт: «Жараткан жаныбарлардын бардыгына мүчө жасап бүткөндөн кийин коен келет. Ошондо «жараткан коенго кулакты эшектен, эринди төөдөн, тырмакты иттен алып жасайт. Кыргыз элинде «жараткан колдо», «жаратканга тапшырдым» деген касиеттүү сөздөр бар. «Жаратылыш» деген сөз да «жараткан» дегенден келип чыгышы мүмкүн.

Кийинки мезгилде кыргыздар Теңирге ишенишкен. Алар Теңир асманда жайгашкан деп ойлошкон. Кыргыздарда «теңир жалгасын», «момундун ишин теңирим оңдойт» деген каалоолор да негизинен ушул көктө «жашаган» ыйык күчтүн атына байланышкан.

Матриархат доорунда кыргыз эли Умай Энеге сыйынышкан. Ал баланын эркек, кыз болушун белгилеп, жамандыктан сактайт деп ишенишкен. Умай Эне жууйт деп, жаш баланын бетин күндө жуушкан эмес, «менин колум эмес, Умай Эненин колу» деп эмдешкен. «Жер Эне жөнүндөгү мифте адам баласы топурактан жасалган, кайра топуракка кирип жатат» деген ишеним билдирилет. Киндик кан төгүлгөн жер ыйык деп эсептелет. Медицинадагы «ностальгия» түшүнүгү туулган жерге карата сагынычтан келип чыгат. Ностальгияга кириптер болгон адамга эч кандай дары-дармек жардам бербейт. Анын жалгыз дабасы - Ата журттун бир чымчым топурагы: Мекенине куса болгон адам ошол чымчым топуракты жыттап койсо, кусасы таркап кетет. Туулган жерге

кыянатчылык кылуу кечирилгис күнөө. «Күнөөлүүлөрдү жер сорот» деген сөз да бекеринен эмес.

Аалам жөнүндөгү мифтерде жараткан асманды алты кабат жасап, ага бардык жакшы нерселерди жайгаштыргандыгы баяндалат. Көктөгү жылдыздарды адамдын жаны деп ойлошкон. Жараткан жерди жети кабат жасап, ага жаратылыштагы жандуу, жансызды жайгаштырган. Тоо жасап, анын артындагы «көйкапка дөө, сыйкырчы, мамыт, желмогуздарды орноштурган» деп ойлошкон.

Кыргыздардын мифтик түшүнүгүндө дүйнөдөгү бардык нерсе «жанга» ээ, дене өлгөндө анын жаны башка затка айланып кетет деген ой үстөмдүк кылган. Андан сырткары асман, жер, көйкаптын тили бар деп эсептелген. Ошол себептүү адамдар тоо-ташка, ай-жылдызга, дөөлөргө ээн-эркин сүйлөй беришкен. Байыркы кыргыздар дүйнөдөгү нерселер сыйкырдуу жол менен башка буюмдарга нерсеге айлана алат деп ишенишкен. Мисалы, мифтеги адамдын аккууга, балыкка айлануусу.

Алгачкы коомдун адамына жамаат-урук мамилелери жакын, түшүнүктүү болгон. «Мындай мамилелерди адам өзүн курчаган айлана-чөйрөгө да таандык деп түшүнгөн. Мифологиялык түшүнүк боюнча жер, асман, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсү өзүнчө урук жамаатын түзүшөт. Бардык нерселер жандуу, атүгүл акыл-эске ээ, өз ара тууганча мамиледе турушат. Мындай түшүнүктөр мифологияда жалпыланган түрдө болгон».¹

Мифологиянын алгачкы түрлөрү - фетишизм (айрым нерселерди жандуу зат катары кароо) жана тотемизм (жамааттын же уруунун тегин тигил же бул жаныбарга байланыштыруу). Анимизм мифологиянын өнүгүшүнүн кийинки тепкичинде пайда болуп, адам нерсе менен ал жөнүндөгү «идеяны» бири-биринен ажырата баштаганын айгинелейт. Матриархат доорундагы мифтик образдар түрү суук, коркунучтуу кейипте болсо, патриархат мезгилинде табиятты жеңе билген, коомдук мамилелерди аң-сезимдүү уюштурган адамдардын образдары басымдуулук кылган. Мифология алгачкы обиналык коомдун дүйнөгө болгон көз

¹ Кыргыз Совет Энциклопедиясы. Т.1-6. -Фрунзе, 1976-1980.

карашын чагылдыруу менен бирге таанымдык функцияны да аткарган.

Анимизм (жан) - бардык нерселер менен кубулуштарда жашырынып жата турган жана аларды «башкара» турган жаратылыштан тышкары күчтөргө жана жанга ишенүүчү агым. Алгачкы общиналык коомдо адам табияттын күчтөрүнө каршы күрөштө алсыздык кылып, өз турмушунда кезиккен ар түрдүү көрүнүштөрдү (түш көрүү, уктоо, эстен тануу, өлүү ж.б.) түшүнө алган эмес. Алгачкы адамдар жан дене менен байланыштуу жана ал денеден чыгып кетет деп эсептешкен. Бара-бара абстрактуу ойлоонун өнүгүшү менен материалдык нерселерге байланыштуу болгон дух жөнүндөгү түшүнүктөр пайда болгон. Алгачкы община бузула баштаган мезгилде ушундай көрүнүштөргө ишенүү жана бул ишенимге кызмат кылуучу шаманизм кеңири таркаган.

Фетишизм (керемет) – адамдарга тиешелүү сапаттарды буюмдарга, нерселерге энчилеп, алардын кереметтүү күчүнө ишенген көз караш. Ал нерселердин (тумар, крест) адам тагдырына таасир берчү кереметине ишенүүдөн көрүнөт.

Тотемизм – адамдардын белгилүү тобу менен тотемдердин- айбандардын жана өсүмдүктөрдүн түрлөрүнүн ортосунда касиеттүү тууганчылык байланыш бар деген ишенимге негизделген уруучулук коомдогу үрп-адат, салттардын комплекси. Ар бир уруунун өз тотеми болгон. Уруу мүчөлөрүнө тотемди өлтүрүүгө, ага мергенчилик кылууга, этин жешке тыюу салынган. Мындай тыюу салуулардын кеңири тараган системасы табу деп аталган. Кыргыз элинде тамактын айрым түрлөрүн жешке тыюу салынган. Адамдар жан-жаныбар, өсүмдүк, суу сыяктуу жаратылыштын өзүнүн көрүнүштөрүн пайдалануу менен жаратылыштын өжөрлүгүн жеңсе болот деген ишенимге болушкан. Ушул ой менен адам жаратылыштан турмуштун кыйын кезендеринде таяныч, колдоочу-пир болчу нерселерди издей баштады.

Ошентип, массалык түрдө «издөөнүн акыбетинде» уруулук тотем колдоочулардан тышкары индивидуалдык, үй бүлөлүк тотемдер пайда болду. Алар көбүнчө жаныбар, канаттуулар болушкан. Тотемдин мындай индивидуалдык формасы» нагуализм» деп аталат. Нагуализмдин пайда болушу таптардын, үй бүлөнүн, эмгектин индивидуалдык формасынын

келип чыгышы менен байланышкан. Бул салттын белгилүү эпкини кыргыздарда алиге чейин сакталып келатат: үйлөргө уя салган мичиче (балтек), чабалекейди урматтоо.

Тотемдик топ өзүн тотем менен бир ата-бабадан жарым адам, жарым айбан же жарым өсүмдүктөн тараганбыз деп ынанып, аны урматтаган, тотем уруунун колдоочусу катары эсептелинип, ага ылайык бир топ ритуалдык ырым-жырымдар пайда болгон.

«Манас» эпосунда да мифтик сюжеттер арбын кездешет: «Кошой жалгыз жөнөгөнү жатканда аялынын айткан кеңеши», «Кошой аяр абышкага учурап, өлтүргөнү», «Кошойдун Кырмысшаны өлтүрүп хан болгону» ж.б.

Ар бир мифологиялык түшүнүктүн пайда болушу ошол элдин территориясына, социалдык-экономикалык шартына, негизги жашоо ишмердүүлүгүнө байланышкан. Мисалы, көчмөн кыргыз урууларынын негизги кесиби мал чарбачылыгы болгондугу белгилүү. Көчмөн турмушта көптөгөн ыңгайсыздыктар, түйшүктөр пайда болуп, жаратылыштын стихиялары жана башка себептерден малдын өлүм житими көп болуп турган. Мындай жуттар элге көп азап-тозокту алып келген. Ушундан улам биз мурда белгилеп өткөндөй, эл малдын колдоочулары бар деген ынанымда болушкан. Түрдүү оорулардын, баатырлардын (жолборс, ажыдаар, ак жылан, же арстан түрүндө), жыгачтардын да (байтерек), балдардын да (Умай эне) колдоочулары болот деп ишенишкен. Кыргыз уламыштарында Умай энеге үй-бүлөнүн, бала-бакыранын колдоочусу катары сыйынышат. «Умай» деген термин VI-VIII кк. бектик (титулду билдирген.¹ Ал эми А. Бернштам Умай-Эненин культун матриархат менен байланыштырат.²

Ал эми кийинки этаптарда-патриархалдык-феодалдык түзүлүштүн шартында патриарх-айыл аксакалынын ролу жогору бааланган. Бул мааниде «Бала хан» аттуу чыгармада

¹ Малов С.Е. *Енисейская письменность тюрков. – 153-бет.*

² Бернштам А.Н. *Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрков в VI-VIII вв. 1946. –163-бет.*

кыргыз элинин көчмөн жашоо шартына байланышкан зор философиялык идея чагылдырылган. Бул жомок боюнча, ырайымсыз хан кары адамдардын бирин койбой өлтүрө берет. Муну уккан бир бала атасын аман сактап калуу максатында аны эч кимге көрсөтпөй, үкөккө салып багат. Мындай бөөдө өлүмдөн качуу максатында эл көчүп, бир чөлгө келет. Мал кырылып, элдин өлүмү ого бетер көбөйсө да көч токтолбойт. Ошондо үкөктө жаткан чал мындай кеңеш берет: »Балам, элди кара көпөлөк айдаган экен. Муну токтотпосок, бир да тукум калбайт. Көчтүн артында калып карап турсаң, кара көпөлөк кара тайган түспөлүндө «көч», «көч» деп, үнү бир көктө, бир жерде угулуп, элди алдына салып айдап кетет. Ошону атып өлтүрсөң, эл тынчыйт. Бала атасынын айтканындай көчтүн артында калып байкап турса «көч», «көч» деген үн чыгат. Бир кара тайган суурулуп чыгып, куйругун сууга малып алып, «көч», »көч» деп, эшектерди чапкылап кирет. Эл дагы удургуп көчүп жөнөйт. Ошондо бала кара көпөлөктү өлтүрүп, элдин көчүн токтотот. Хан иштин жайын түшүнүп, буйругун кайта алат. Ушундан улам эл арасында, »карынын сөзүн капка сал, өлүгүн сактап кал»¹ деген осуят калат. Бул жерде эки философиялык ой жатат: карама- каршылыктардын (улуу муун- жаш муун) биримдүүлүгүнүн жана күрөшүнүн табигыйлуулугу, экөөнүн бирин да жасалма түрдө курчутуунун зарылчылыгы жок: танууну метафизикалык түшүнүү (карыяларды өлтүрүү) эч качан жакшылыкка алып келбейт.

Коркут ата жөнүндөгү мифте тагдыр, жашоо жана өлүм жөнүндө олуттуу философиялык маселелер козголгон. Жашоо сыяктуу эле өлүм да зарыл, табигый кубулуш. Бул - турмуштун закон ченемдүүлүгү. »Өлбөс адам болбойт, аң- сезимдүү жашаган ар бир адам өлүмдү алдын ала ойлонуштуруп чыгууга жөндөмү жетпей калышы мүмкүн. Эгерде адам өлүм турмуштун чыныгы зарыл жана кайтпас жыйынтыгы экендигин түшүнсө, ал бул арты кайырсыз окуяны жайбаракат жана оор басырыктуулук менен тосуп алышы мүмкүн.»²

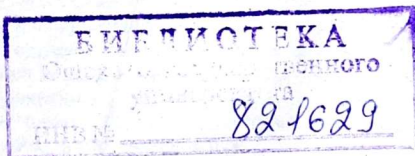
¹ ТАИФ, инв. №394, 60-бет.

² Жаныбеков Ж. Кыргыз рухундагы социалдык-философиялык көз караштар жана идеялар. -Ош. 1996.- 25-б.

Кийинчерээк түзүлгөн мифтерде байыркы адамдар өздөрүн жаратылыштан өйдөрөөк сезишип, жер-суунун, ай, күндүн тотемдик башталышын тана башташат деген пикир бар. Буга биз кошулабыз. Анын бир далили – элибиздин Теңирдин (Асман) ордуна Кудайга болгон ишеними.

Мифтик түшүнүктөр коом өнүккөн сайын өзгөрүп турат. Баарыбызга белгилүү болгондой, өндүрүштүк мамилелер менен кошо адамдардын аң-сезими, дүйнө, жаратылыш тааным да өнүгөт. Мифтеги алгачкы идеялар коомдук шарттарга жараша трансформацияланат. Бул пикир «Кожожаш» эпосундагы Молдожаштын образынан айкын байкалат. Эгерде эпостун биринчи бөлүмүндө Кожожаш Кайберендин каргышына калып, туюк аскага камалып калса, экинчи бөлүмүндө мергендин уулу Молдожаш Сур эчкини кармап алып багындырып, анын кызы Ашайранга үйлөнөт. Бул жерде байыркы кыргыз элинин жаратылышка кул болуу эмес, аны багындыруу үчүн жасаган кыймыл-аракети байкалат. Адамдардын аң-сезими өскөн, сайын дүйнөгө болгон көз карашын чагылдырууда миф тардык кыла баштайт. Ошол себептүү бир эле миф кээде легендага, кээде жөө жомокко айланып калган.

Мифтик чыгармаларда чагылдырылган илимге чейинки дүйнө тааным орто кылымдардагы эпикалык чыгармаларда өз өнүгүүсүн уланткан.

ОРТО КЫЛЫМДАРДАГЫ ОЙЧУЛДАР

Орто кылымдар жалаң эле тарыхый эмес, философиялык-этикалык мааниге бай болгон. Ушул мезгилге чейин кээ бир агымдар орто кылымды «клерикалдык» деп эсептешсе, башка агымдар, мисалы, романтикалык агым ашыра идеалдаштырып салган.

Орто кылымдардын башында кыргыз урууларынын өз ара биримдигинин түзүлүшү эл тарыхынын эсте калган окуяларынан гана эмес, аң-сезимдин өнүгүшүнөн да, анын коомдук мазмунда өркүндөшүнөн да көрүнөт. Ошондуктан ал процессти Жандануу процесси деп атоого болоор эле. Бул адамдардын уруучулук биримдикке шыктангандыгынан да, ар бири жөнүндөгү эпикалык эстеликтерден да көрүнөт. Демек, Жандануу процесси жашоонун бардык жагдайында жүрүп, жөнөкөй адамдардан тартып, ойчулга, бий-болуштарга чейин өзүнө тарткан. Уруунун өз тарыхы, бай мурастары, рухий дөөлөттөрү менен кошулушу, ар бир эпосто, жомокто, ырларда аларга таандык уруу жөнүндө маалымат берилиши дал ошол мезгилдин салтынан калган белгилер. Уруулук рухий мурастардын жалпы элдик мураска айланышы да жөнөкөй процесс эмес: ошол эстеликтерди сактап, улантып, өнүктүрүүдө, элге таратууда жандуу аткаруучуларга, таланттуу ырчыларга өзгөчө роль таандык. Алар бул процессте жөн гана угуучунун көңүлүн ачуу, анын талабын канааттандыруу максатын көздөбөстөн, уруулук биримдикте өз уруусунун салымын, ордун, рухий байлыгын көрсөтүүгө аракеттенишкен. Демек, ал мезгилде биринчи ирээтте өз уруусун даңазалоо, анын каада-салтын, тарыхын, баатырларын, акылмандарын көкөлөтүү салтка айланган. Эпикалык эстеликтерде уруулук белги: баш каармандын кайсыл уруудан экендиги, ал уруу жөнүндөгү маалыматтар чагылдырылган.

Мисалы, «Кожожаш» эпосунун баш каарманы кытай уруусунан чыккан (С.Конокбаевдин варианты); ошол уруудан чыккан Карыпбай дегендин баласы болгон (А. Үсөнбаевдин варианты) сыяктуу маалыматтар эпостогу идеялар менен бир катарда маанилүү ойлорду камтыйт. Бул эпостогу байыркы идеялар ырдалып жүрүп отуруп, кытай уруусунун сыймыктана турган рухий мурасына, анын мүнөздүү белгилерин көрсөтүүчү маалымат казынасына айланды. «Кожожаш» эпосу кылымдардын башында кыргыз уруулары баш кошо баштаган мезгилдеги түшүнүктөрдүн, идеялардын кандайча активдеше баштаганын далилдеп турат.

Бирчылар өз урууларынын рухий мурастарын жалпы кыргыз элинин биримдигинин идеялык мурасына айлантуу максатын көздөшкөн. Анын натыйжасы катары «Кожожаш», «Эр Төштүк» эпосторун аткаруучулардын бул чыгармаларга карата мамилесин, мазмунунун трансформацияланганын, андагы идеялардын жаңыланганын айтсак болот.

Кожожаштын акылга сыйбаган касиеттери, мифологиялык аң-сезими, табиятты аео сезими байыркы замандардан бери келе жаткан түшүнүктөрдүн тутуму катары баяндалса, ал каарман «Манас» эпосунда кытай уруусунан эмес, кытай элинин Алманбет менен жүргөн баатыры катары сүрөттөлөт. Ал эми «Эр Төштүк» эпосунда байыртан келе жаткан мифологиялык аң-сезимдин калдыктары жана ага байланышкан түшүнүктөр сакталган.

«Манас» эпосунда, Ч.Валиханов белгилегендей, кыргыздардын тарыхый өнүгүшүндөгү ишеним-ынанымдардын баары чогултулган. Эпостун кыргыз элинин аң-сезимине таасири да, кадыр-баркы да, рухий турмуштан алган орду да ченемсиз масштабка айланып, орто кылымдардын башталышынан берки улуттук менталитетти чагылтып келет. Манасчылар бул эпикалык чыгарманын философиялык идеяларды жайылтуучу да, угуучуларды өзүнө тартуучу да милдетин баса көрсөтүшкөн. Мындай метаморфозанын биринчи эле зарылдыгы уруулардын турмуш чындыгынан келип чыккан биримдикке муктаждыгы. Ал төмөнкү багыттардан айрыкча даана көрүнөт:

1. Эпосто адамдар мамилеси өзгөчө орунда туруп, алардын калыптанышы адаттан тышкары кеңири баяндалат. Ошол мамилелердин түрлөрү, кайталангыстыгы, маданияты жөнүндөгү маалыматтардан эле кыргыз философиясынын-өз мезгилиндеги кыйла бийик деңгээли көрүнүп турат.

Эпосто чагылтылган турмуш личносттун калыптанышы жана анын өзгөчөлүгү тарыхый тиричилик менен шартталгандыгын, демек, бул коомдун айныгыс мыйзамы экендигин айгинелейт. Дастандагы каармандардын жүрүш-турушу, мамилеси азыркы замандын адамына да түшүнүктүү. Анткени эпос жаралуу ыгы жагынан байыркы эпикалык ой-жүгүртүүнүн туундусу болсо, идеяларынын жыйынтыгы кыргыз философиясынын өнүгө баштаган мезгилинин натыйжасы. Ал эми уланып келе жаткан он кылымдык доор кайрадан эле эпостун рухий-социалдык, эстетикалык жана философиялык таанып-билүү багытындагы жашоосу экендигине эч, ким күмөндөнбөйт. Эгерде аны манасчы өзү жашаган мезгилде, байыркы философиялык көрөңгө-салттар менен байланышы же түпкү уюткусу жок шартта жараткан болсо, анда ал кыргыз элинин көп кылымдык өнүгүшүн, ой жүгүртүүсүн камтыган элдик чыгарма эмес, жеке адамдын гана идеясын чагылткан эскерүү болуп калмак. Орхон-Енисей эстеликтери болобу же Жусуп Баласагындын жазма чыгармасы болобу, баары бир алардан ошол мезгилдин тилин, ой жүгүртүүсүн, авторго таандык касиеттердин» фотографиясын» көрөбүз. Аларга салыштырмалуу «Манас» эпосу болсо элдик аң-сезимде активдүү жашап келе жаткан философия же жандуу идеялардын тутуму. Бул жагынан эпос скульпторлор айтып жүргөн канаттуу ойду эске салат: табият жараткан таштар өлбөс-өчпөс идеялар, ал эми белгилүү айкел жасоо үчүн скульпторлор жөн гана алардын ашыкбаш жерлерин жонуп салышат. Анын сынарыңдай, манасчылар аң-сезимдеги чулу идеяларды дааналап, айкындап берүүчүлөр. Жок эле дегенде алар ошол идеялардын пресстелген катмарын өзүнө чейинкилердин бай тажрыйбасы аркылуу өздөштүрүшкөн, алардын маани-маңызын, мазмунун жакшы билишип, угуучуларга жеткирүү, аларды ошол идеяларга тартуу жөндөмдүүлүгүнө ээ.

2. Эпос ошол кездеги жеке касиеттерден топтолгон үлгүлөрүн, журум-турумдун бардык адамдар кармана турган жол-жоболору, эрежелери кандай деңгээлде болгонунан кабар берип турат. Бул адамдын жүрүм-турумунун жөн гана калыптануу башаты эмес. Ал эрежелер адам пайда болгондон тартып эле өкүм сүрүп келген. Муну моралдык-этикалык, адеп-ахлак эрежелердин жашоо принциптери катары бекемделиши жана ал принциптердин философиялык мазмунга ээ болуп, улуттук мүнөз менен менталитетти түзүп калган жобо деп билебиз. Бул кездеги философиялык ой жүгүртүү улуттук менталитетти андан ары бекемдеп, байытууга көмөктөшкөн. Байытуу процесси мурдагыдай эле көп кылымдык рухий көрөңгөлөрдү жандандыруу менен гана эмес, жүрүм-турум эрежелерин философиялык категориялар катары туюнтуудан ишке ашканы байкалат. Рухий турмушта жүрүм-турумдун көптөгөн принциптери жөнүндө жалпы элдик критерий калыптанып, ал турмуштун бардык сферасында активдүү колдонула баштайт.

3. Эл арасынан чыккан акылман ырчылар адам өмүрүнүн проблемалары жөнүндөгү жашоо философиясын реалдуу турмуш менен терең байланышта карашат.

Орто кылымдардын башында эле кыргыз уруулар биримдиги жөнүндө кубаттуу мамлекет катары маалыматтар айтылып келген. Абалкы кыргыз ханы Барсбектен тартып Кыргыз хан башкарган доорго чейин мамлекеттүүлүк салты жаңы негизде бекемделген.

Орто кылымдагы ырчылар адамдын акыл-эсин даңазалашып, жарык дүйнөдө жашап өтүүнүн кайгы-касыреттерин туюнтушкан, билимге (билим дегенде бул жерде өз уруусунун тарыхы, окуялары, көркөм сөз өнөрү, адамдар ортосундагы мамилелер, өрнөктүү өмүр сүргөн адамдар жөнүндөгү маалыматтарды түшүнөбүз -Э.Ш.) умтулуунун зарылдыгын баса көрсөтүшкөн. Акыл-эстүү адамдын пайда болгонуна 40-50 миң жыл болсо, ашып кетсе анын 5-10 миң жылынын ичинде жазма тарых пайда болуп, белгилөө системасы ойлоп табылып, түрдүү маалыматтарды жазып-сактоо жана иштеп чыгуу мүмкүндүгү пайда болду. Ал эми адамдын өзүн-өзү андап-билишин (самопознание) философиянын пайда болуу курагы десек да болот. Философия

акырындап мифологиялык түшүнүктөрдөн тазаланып, өз алдынча өсүп чыкканына болжол менен 2-3 миң жыл болуптур. Ал эми кыргыз философиясынын мындайча тактыкта изилденбегени элибиздин жашоо шартына байланышкан.

Кыргыз элинин көчмөн доордогу алгачкы акылман ойчулдарынын катарына Жайсаң ырчыны, Бука ырчыны, Жээренче Чеченди, Асан Кайгыны, Токтогул ырчыны, Санчы Сынчыны, Толубай Сынчыны, Жусуп Баласагынды, 'Алдар Көсөөнү ж.б. сыймыктануу менен кошушубуз абзел, анткени алардын аалам, жашоо, өмүр, өлүм, адилеттүүлүк жөнүндөгү идеялары кыргыз философиясынын кийинки этаптагы өнүгүшү үчүн чоң ролду ойногон.

Бул ойчулдар аң-сезими жогору, дүйнө таанымы кеңири, эс-акылы тетик, ойлоо жөндөмү бийик, жаратылыштагы процесстерди, коомдогу өзгөрүүлөрдү терең байкап өздөштүргөн, сөзгө чечен, чыр-чатактын түйүнүн чече билген калыс, даанышман инсандар болушкан.

Ошондой акылмандардын арасында Жайсаң ырчынын орду өзгөчө. Ал кыргыз урууларын баш коштуруп, биримдигин ширетүүдөгү калайыктын аракеттерин, ийгиликтерин даңазалап ырдаган. Бара-бара жарым легендалуу даанышман уруулук кызыкчылыктан аттап чыгып, жалпы адамзаттык маселелерди чагылта баштаган.

Жайсаң ырчы акылга сыйбаган жөндөмдүүлүгү менен айырмаланган. Ал, кеңири тараган аңыздарга караганда, «жалаң үйдүн порумун жарым күн ырдаган». Даанышмандын талант деңгээли, элдин биримдигинин зарылдыгын түшүнгөндүгү андан кийинки ырчылардын чыгармаларынын идеялык багыттарын аныктоодо көнөргүс наркка ээ болгон. Ырчы жараткан салттардын түбөлүктүүлүгүн анын кийинки муундагы шакирттери далилдеп турат. Алар накта философиялык идеяларды чагылдырган кеп-сөздөрү менен калк арасына таанылышкан. Мисалы, Жээренче Чечен бардык турмуш көрүнүштөрүнүн тегерегинде философиялык ой-жүгүртүү менен адамдардын журум-турум, мораль-этика, нравалуулук жагынан бийик деңгээлде болушуна сарасеп салып, акыл-эсти өнүктүрүү идеяларын кеңири жайылткан. Анын чечендиги, акылынын унуттугу калк арасында кадыр-

баркын көтөрүп, жалпы адамдардын ой жүгүртүүсүнүн маани-мазмунга, тереңдикке толумдуу болушуна багыт берген.

Жайсаң ырчынын көз карашын, философиялык идеяларын андан ары Бука ырчы уланткан. Кыргыз фольклорунда бул ырчы XIII кылымда жашап өткөн тарыхый инсан, улуу акылман, сөзгө чечен кадырлуу бий катары мүнөздөлөт. Ал Чынгыз хандын саясатына каршы курч ырларды жараткан. Улуу даанышман Чынгыз ханга анын уулу Жучу хандын өлгөнүн угузуу ыры аркылуу калайыкка таанылган. Себеби ал ушул ырынын шарапаты менен элди көркунучтуу абалдан сактап калган. Ырдын бардык варианттарында айтылышынан, эл Чынгызханга баласынын өлгөнүн угуза албай айласы кетет. Ошондо Бука ырчы муңканып мындай деп төккөн экен:

Туу, туу, туу кучак,
Тулпар качты, Айганым.
Туурунан ажырап,
Шумкар качты, Айганым,
О, не болот Айганым?
Алтын боолуу ак шумкар
Айды көздөй сызыптыр,
Алтын боосун тытыптыр,
О, не болот Айганым?
Күмүш боолуу ак шумкар
Күндү көздөй сызыптыр,
Күмүш боосун тытыптыр,
О, не болот Айганым?
Абадан агала булут сөгүлөт,
Аяктап жамгыр төгүлөт,
О, не болот Айганым?
Көктөн көк ала булут сөгүлөт,
Көнөктөп жамгыр төгүлөт,
О, не болот Айганым?

Бука ырчы ырдап бүткөндө Чынгыз хан (Айхан) мындайча жооп кайтарган экен:

Туу, туу, туу кучак,
Тулпар качса карматпай,
Менин туйгунум өлгөн турбайбы,

Ошондо шорум курбайбы.
Алтын боолуу ак шумкар,
Айды көздөй ал сызса,
Менин арыстаным өлгөн турбайбы.
Менин бир шорум курбайбы.
Көктөн көк ала булут сөгүлсө,
Көнөктөп жамгыр төгүлсө,
Көзүмдүн жашы турбайбы,
Менин шорум курбайбы.
Кет, кет, кет Бука,
Бүгүн Айган пашанды
Ыйлатканы келдиңби?
Жолчуханды тапкыла
Жолчуханды тапсаңар,
Кыркыңды паша кыламын.
Жолчуханды таппасаң,
Кыркыңарды кырк жерде
Башыңарды аламын.¹

Баары токойго келсе, Жолчуханды жолборс басып жаткан болот. Бука ырчы жолборстун жанына барып комуз черткенде, ал уктап калат. Ошол кезде жолборсту өлтүрүп, кайра кайтышат:

Бул жерде Кет Бука ырчынын акындык таланты, түшүндүрүү устаттыгы, чечендиги, акылы даңазаланат.

Токтогул ырчы Орто Азиядан тартып Алтын Ордо хандыгына чейин аттын кашкасындай таанымал болгон. Ал XIV -XV кылымдарда жашаган деген пикирлер арбын. Тарыхта Токтогулдун Жаныбек хан, Амир Темир менен беттешүүсү, Жаныбек ханга карата ырдап, аны тактан түшүрүп, иниси Бердибекти хан көтөргөнгө салым кошкону тууралуу уламыштар бар.

Токтогул өмүр, бакыт, жакшылык, нравалык тазалык, сүйүү жөнүндөгү ой-сезимдерди даңазалаган. Тоголок Молдо Токтогул ырчы жөнүндө мындай деген: «Токтогул ырчы кара аттын кашкасындай, буурул аттын тамгасындай, аткан

¹ Буудайбек Сабыр уулу. Унутулгус кездешүүлөр.- Фрунзе, 1977.- 8-11-беттер.

таңдай, күйгөн шамдай болуп, кабары далайга дайын болуп чыккан. Ал аз Жаныбектин ырчысы болгон».¹

Токтогул ырчы Жаныбек хандын журтка тынчтык бербегенине нааразы болуп төмөнкүчө ырдаган:

Аз Жаныбек ханыбыз,
Аман жүрсүн жаныбыз.
Хан болсоң да кабарлайм,
Сөзгө кулак салыңыз.
Азирет ханым кебим бар,
Арзымды угар эбиң бар,
Аптыгып калган ишиңе
Арылбай турган кебим бар.²

Токтогул ырчы өз чыгармачылыгында Жаныбек хандын өзүмчүл, ырайымсыз сапаттарын ашкерелеп, запкы тарткан элдин таламын талашууга аракеттенет. Ырчы Алтын Ордонун талкаланышын, элдин саясий-экономикалык абалын, нааразылыгын көрсөтүп, Бердибек хандын бийликке келгенин жактап ырдайт:

Атым менин Токтогул
Жалпы журтта сүйлөгөн,
Дулдул элем Токтогул.
Чарчабаган аргымак
Буудан элем Токтогул.
Жаныбек басты белимди,
Калмактыгы билинди.
Калк ичинде сүйлөтпөй,
Кагып салды жинимди.
Зили душман калмактан³
Көрдүк далай кордукту.
Келин-кызга ээ кылбай,
Аябады жаныңды.
Бердибек болду ханыбыз,
Тынчыды эми жаныбыз.⁴

Биерден биз Токтогул ырчынын өз доорунун мыйзамдуу перзенти катары ошол доордогу эл массасынын

¹ ТАИФ, инв. №1021, 18-бет.

² ТАИФ, инв. №1021, 18-19-бет.

³ Чынгыз хандын урпагы деген мааниде.

⁴ ТАИФ, инв. №1021, 92-93-беттер.

дэрлик барына мүнөздүү болгон «жакшы падыша» жөнүндөгү азгырылма (иллюзорный) кыялдын туткуну болгонун байкап жатабыз.

Элдин чачылып ыдыраганына зээп кейип, азаттыкты издеши аны гуманисттик тепкичке көтөрдү. Бул акылмандардын мурастарын андан ары улаган гуманист Асан Кайгы, сөз чебери Жээренче Чечен ж.б. болуп эсептелет.

Асан -Кайгы көптөгөн түрк тилдүү элдерде өзүнүн айлана-чөйрө, жан-жаныбарлар, ай-аалам тутумунда адамдын алган орду тууралуу ой-жүгүртүүлөрү, жан, жандуулар жана алардын жашоого укуктуулугу жана теңдиги жөнүндөгү кыялдары аркылуу кеңири белгилүү. Ошондой эле анын боорукердик идеялары түрк элдеринде жайылып, коомдук өнүгүү процессине өчпөс таасир тийгизген. Бул көз караштар»Кожожаш», «Карагул ботом» сыяктуу эстеликтерде чагылтылган идеялардын андан аркы оожалышына айныгыс түрткү берди.

Табиятынан көзү ачык бул адам өз элинин жашоосун, келечегин ойлоп, кайгырып жүрүп Асан Кайгы атыккан. Ал чыгармаларында жер бетинде тиричилик улаган жансыз-жандуулардын баарына боорукердик менен мамиле жасоого чакырган:

Куйругу жок, жалы жок,
Кулан байкуш кантти экен.
Боорунда буту жок,
Жылан байкуш кантти экен.

Кар оор түшкөн, жут башталаар алдында жан-жаныбарлардын күнүн ойлоп азап тартканы төмөнкү саптардан байкалып турат:

Салган тамы жок,
Кылган камы жок.
Алган даны жок,
Баккан малы жок,
Көгөн байкуш кантти экен?
Жатарына жайы жок
Чымын байкуш кантти экен?

Ушул эле мазмунду акын башка формада берет:

Курт-кумурска үйү жок,
Куурап баары өлгөн чыгаар
Өлбөсө да байкуштар,
Көргүлүктү көргөн чыгаар?

Асан Кайгынын ой толгоосу жан-жаныбарлардын тиричилиги менен гана чектелип калбайт. Ал кары-картаңдардын, багаары жок жетим-жесирлердин жашоосун ойлоп мунканат:

Өйдө чыкса белим,
Ылдый түшсө тизем деп.
Токтото албайт өз боюн,

Кары байкуш кантти экен?
Тун ичинде кыз издеп,
Улан байкуш кантти экен?

Адам менен жаратылыштын ажырагыс шайкештиги, гуманизм Асан Кайгынын негизги темаларынан болуп саналат. Жаратылышка кам көрүү жөнүндөгү ал козгогон ойлор азыркы мезгилдеги экологиялык проблемалар менен үндөшүп турат. Талант даарыган бул адам «дипломсуз эколог» болгон. Акындын ырларында ак менен кара, жамандык менен жакшылык, берешендик менен ач көздүк, ак пейилдик менен наадандык диалектикалык карама-каршылыкта баяндалган.

Асан Кайгы өзүнүн ырларын эл тарыхына, турмушуна арнап, Жаныбек хандын ырайымсыздыгын төмөнкүчө сүрөттөйт:

Ай, хан, мен айтпасам билбейсиң,
Айтканыма көнбөйсүң.
Чабылып жаткан калкың бар,
Аймагын көздөп көрбөйсүң.
Кымыз ичип кызарып,
Мастанып кызып, тердейсиң.
Өзүңөн башка жан жоктой,
Элирип неге сүйлөйсүң.¹

Бирчы жалпы элдик проблемаларды көтөрүп, калктын келечеги жөнүндө тынчсызданат. Изилдөөлөрдө Асан Кайгы элдин камын ойлоп кеч киргизип, кудайга сыйынып таң аттырганы, эч ким менен күлүп сүйлөшпөгөнү жөнүндө жазылат.

Асан Кайгынын айкөлдүк, кайрымдуулук, кең пейил, кечиримдүүлүк, адамгерчилик, жакшылык жөнүндөгү философиялык идеялары элдин заман, жашоо, келечек боюнча көз караштары менен айкалышып турат. Ушул саптарын назарда тутуп, Ч.Валиханов аны «көчмөн элдердин философу» деп атаган.

Асан Кайгынын философиялык мазмунга толгон «Зыянсыз жыланга да кара санаба», «Зордун түбү кор болот», «Жакшылык иш адамдан, жамандык иш айбандан», «Өткөн жамандыкты сууга салып отко өрттө», «Жакшынын өзү өлсө да, сөзү өлбөйт», «Жарды болсоң ардуу бол», «Атадан каргыш алган оңбойт», «Кумурсканын буту сынса, кудуретке маалым»² деген учкул сөздөрү азыр да актуалдуулугун жоготкон жок.

Жээренче Чечен да XIV-XV кылымда жашаган деген пикир бар (ТАИФ, инв.№5116118; 1640, 132-б.). Бул акылман жөнүндө Г. Потанин мындай деп жазат: «Жаныбек хандын мезгилинде

¹ РФЦНБ АН Каз. ССР, инв.№874, Алдаспан (жыйнак), Алматы, 1971.- 62-бет.

² ТАИФ. Инв.№5116, 6-бет.

жандуунун да, жансыздан да тилин билген Жээренче Чечен аттуу акылман, кеңешчиси болгон».¹ Жээренче Чечен кыргыз фольклорунда деңиздей чалкыган акылдуу, кара кылды как жарган калыс, таңдайы таңшыган чечен, даанышман катары сүрөттөлөт. Бир вариант боюнча, ал согушка кол башчы болуп кеткен мезгилде байбичеси каза болот. Ошондо айылдын кадырлуу адамдары акылманды тосуп чыгышып, кайгыны угузуу үчүн төмөнкүдөй каймана суроолорду беришет:

— Атасы өлгөн не болот?

— Атасы өлгөн кишинин аскар тоосу ураган менен тең болот.

Кузгундай көзүн кызартып, сакалын аппак кубартып «жараткан алла тил ал, баламдан мурун мени ал» - деп атаң турса кашыңда туу болор эле башыңа.

— Энеси өлгөн не болот?

— Энеси өлгөн кишинин дарыя, чалкар көлү соолгон менен тең болот. Чачы куудай болгуча, тиши буудай болгуча, ал ак байбиче бары-жокту тең санап, төрдө олтурса береке.

— Агасы өлгөн не болот?

— Агасы өлгөн кишинин айтарга сөзү кем болот.

— Эжеси өлгөн не болот?

— Эжеси өлгөн кишинин эркелер жери аз болот.

— Баласы өлгөн не болот?

— Баласы өлгөн кишинин өзөгүн өрт алган менен тең болот.

— Катыны өлгөн не болот?

— Ой, аттигинин ай, ээ ... Кудайдын буйругу экен, менин байбичем өлгөн экен. Катын өлсө, капкалуу шаар бузулган менен тең болуп, «күндө ойрон, мүлк ойрон, деген ойронго жолугат деген ушул» деп камчы сабын таянганда, камчынын сабы сынып кеткен экен».²

Жээренче Чечен өзүнүн сезгичтиги, акылмандуулугу менен бул угузуунун маанисин дароо түшүнгөн. Келтирилген диалогдон элибиздин тууганчылыкты колдоп, манкуртчулукту айыштаганы байкалат.

Жээренче Чечендин акылмандык сапатын толуктап турган эстүү жан - анын келини Акыл-Карачач. Ал кыргыз элинде эстүүлүктүн, чечендиктин үлгүсү катары белгилүү.

Кыргыз уламышы боюнча, Жээренче Чечендин келинин көрүп көңүлү түшүп калган Жаныбек хан Карачачты тартып алмакка желдетин чаптырып: «Эртең Жээренче Чечен алдыма келсин, келгенде аттуу эмес, жөн келсин, төө да минбесин, жөө да келбесин, жол менен да келбесин, жолсуз да келбесин» деп буйрук кылат.

¹ Потанин Г.Н. *Очерки Северо-Западной Монголии. вып.1. СПб, 1881. -158- бет.*

² ТАИФ, инв. №490.

Карачач муну угуп, кайнатасынын көнүлүн жубатып жаткызып койду да, эртеси чоң текени жука токуп Жээрен Чеченди мингизип: »Жолдун кыры менен барыңыз»-деп жөнөтүп жиберди. Чечен ордого барып: »Жаныбек ханым, буйругуңузду аткарып келдим. Ат, төө мингеним жок, жөө да келгеним жок, теке минип келдим» деп хандын кыйыгынан кутулуп кетет.¹

Дагы бир уламыш боюнча Жээренче болочоктогу келинине талаадан жолугуп, кыздын айлына баруучу жолду, атасынын үйүн сураганда, ал: «Бул жол ыраак, ыраак да болсо жакын, тигил жол жакын, жакын да болсо ыраак деп жооп берет. (Биерде: биринчи жол жакшы, ошондуктан ыраак болсо да жакын, экинчи жол жаман, ошондуктан жакын да болсо ыраак дегенди айтат.). «Айылга барсаңыз, келиштирип кырк найза сайган үй биздики. (Мында түндүк жабуусу жетпей, уугу чыгып турган атасынын кара алачыгын айткан экен), ошондой эле» табылса бир кой, табылбаса эки кой (бооз кой)» сое тургандыгын эскертет.

Жээренче Чечен кыздын үйүнө келип, атасы менен калын мал жөнүндө сүйлөшүп туруп, сакалын сыйлайт, (мунусу калыңыңа сакалымдын кылындай мал берип алам дегени). Кыз чачын сылап, башын чайкайт (бул чачымдын санындай мал берсең да барбаймын дегени экен).² Биерде кыргыздардын жасалма тилге, ымдоого (мимика, жесты) маани бергени көзгө урунат. Жогоруда келтирилген мисалдар Жээренче Чечендин, Акыл Карачачтын акылмандыгынын, сөзгө устаттыгынын далили.

Бул ойчулдардын күнүмдүк аң-сезим деңгээлиндеги идеялары адеп-ахлактуулугу менен өзгөчөлөнүп турат жана философиянын пайда болушунда чоң мааниге ээ.

¹ ТАИФ. инв. № 809, 1640.- 142-бет.

² ТАИФ. инв. № 1322, № 94.

САНАТ-НАСЫЯТ ЫРЛАРЫ ТУРМУШТУК ФИЛОСОФИЯ КАТАРЫ

Ар бир элдин маданиятын фольклорсуз элестетүүгө мүмкүн эмес. Белгилүү фольклорист В.Я.Пропп белгилегендей, «бир дагы коомдук илимдер – этнография, тарых, лингвистика, адабияттын тарыхы ж.б. фольклордук материалсыз жашай албайт.»¹ Ал эми изилдөөчү К.В.Чистов мындай деп жазган: «Фольклор тарыхый жана этнографиялык булактардын эң негизгиси болуп эсептелет.»²

Фольклордун дагы бир артыкчылык жагы – жазуу өнөрү өнүккөнгө чейинки мезгилде коомдук аң-сезимдин формаларын – саясатты, динди, илимди, укукту, философияны, искусствону, моралды синкреттүү түрдө өзүнө сиңирип келгендигинде. Бул көрүнүш диний саясий, моралдык-этикалык элестөөлөр, искусство, элдик даанышмандык даана чагылдырылып келген кыргыз фольклоруна да таандык.

Изилдөөчү А.Петрухин элдик оозеки чыгармалардын коомдук жашоодогу ролун жогору баалап, төмөнкүдөй идеяны айткан: «Фольклордук чыгармаларда коомдук психологиянын түрдүү жактары айкын чагылдырылган, демек, фольклор коомдук аң-сезимдин бардык формаларынын калыптанышынын булагы жана негизи болуп саналат.»³

Жазуу өнөрү пайда болгонго чейин коомдук аң-сезимдин формалары көркөм ой-жүгүртүү менен диалектикалык байланышта өнүккөн. Коомдук аң-сезимдин жана искусствонун формалары ар дайым бири-бирин толуктап, кошумчалап, байытып жашап келишкен.

Коомдук аң-сезим менен искусствонун диалектикасы жөнүндө жобого таянып, философия менен фольклордун

¹ Пропп В.Я. *Фольклор и действительность*. – М.: Наука, 1976. – 16-бет.

² Чистов К.В. *Фольклор и этнография*. – Л.: Наука, 1970. – 5-бет.

³ Петрухин А.И. *Мировоззрение и фольклор*. – Чебоксары: Чуваш.книжн.изд., 1971. – 2-бет.

тыгыз байланышы жөнүндө айтууга болот. Кыргыз рухий дүйнөсүнө кайрыла турган болсок, бул жободон санат-насыят ырлары турмуштук, практикалык философия деген концепцияны келтирип чыгарууга болот.

Атактуу орус сынчысы В.Г.Белинский поэзия жөнүндө мындай деп жазган: »Поэзия аң-сезимдин тикеден-тике чагылууусу. Элдерде али жазуу, искусствонун идеяларын белгилөөчү сөздөр өнүккөнгө чейин эле искусство – элдик поэзия дайыма жашап келген.»¹ Мындай көрүнүш дүйнөдөгү бардык элдердин жашоо практикасына мүнөздүү. Буга байыркы грек философтору Ксенофондун, Пармениддин, Платондун, Сенеканын, Лукрецийдин, Марк Аврелийдин трактаттары мисал боло алат.

Ал эми изилдөөчү В.И.Толстых искусство менен моралдын диалектикасын анализдеген: »Платондун дилемасы – бул бир эле мезгилде философтон жана моралист-практиктин дилемасы. Платон – философ искусствонун коммуникативдик мүмкүнчүлүктөрүн, улуу күчүн таамай сезип түшүнгөн.»²

Бул тенденцияны өз убагында улуу немец классик философу Гегель да колдогону философиянын тарыхынан белгилүү. Ал »... грек философиясы өзүнүн өнүгүүсүнүн баштапкы этабында дидактикалык поэма формасында болгон», - деп жазган. Бул идея изилдөөчү Е.В.Кондратьеванын эмгегинде да чагылдырылган.³

Кайра жаралуу доорунда философия менен искусствонун диалектикасы Т.Мордун «Утопия», Л.Валланын «Ырахат жөнүндө», Шекспирдин, Державиндин, ж.б. чыгармаларында өнүксө, Агартуу доорундагы даанышмандар: Монтескье «Перс каттары», Вольтер «Кандид», Руссо «Жаңы Элоиза», Дидро «Жак-фаталист» аттуу эмгектеринде эң жогорку деңгээлге көтөрүшкөн. Белгилүү орус окумуштуусу Е.А.Маймин «Орус философиялуу поэзиясы» деген

¹ Белинский В.Г. Избранные философские сочинения. Т.1. – М.: Госполитиздат, 1948. – 164-бет.

² Толстых В.И. Искусство и мораль. – М.: Политическая литература, 1973. – 47-бет.

³ Кондратьева Е.В. Взаимодействие философии и художественной литературы. Дисс.канд.филол.наук. – М., 1971. – 40-бет.

изилдөөсүндө «XIX кылымдын экинчи жарымындагы орус адабиятындагы »философиялуу поэзия» түшүнүгү жандуу жана актуалдуу болуп, ошол доордогу поэтикалык өнүгүүнүн өзгөчөлүктөрүн аныктаган. Бул мезгилде философиялык тенденция А.С.Пушкиндин, Баратынскийдин, Тютчевдин, ошондой эле акылды сүйгөн акындардын (поэты – любомудры) чыгармаларында чагылдырылган.» – деп белгиленген.¹

Философия менен фольклордун диалектикасы жөнүндөгү концепция А.Н.Чанышевдин, Ю.Д.Жумабаевдин, Ш.Ф.Мамедовдун, С.Утегеновдун эмгектеринде ар тараптуу ачылган.

Байыркы философиянын тарыхын изилдөөчү А.Н.Чанышевдин философиясынын генезиси жөнүндөгү көз карашы »улуттук» этнофилософиянын өнүгүү закон ченемдүүлүктөрүн чагылдырат. Экинчиден, окумуштуу философиянын генезисин белгилөөдө жана философиянын өзгөчөлүктөрүн талдоодо »философиянын пайда болуу процессинде эпос менен лириканын ролу чоң», - деп баса көрсөтөт: »Антикалык (байыркы) философияга чейинки лирикалык поэзия философияны даярдоодо чоң роль ойногон. Лирикада өздүк аң-сезим ойготулса, эпосто инсан уруу кызыкчылыгын ойлогон.»²

Автор күнүмдүк аң-сезимге да жогору баа берген: »Философиянын дагы бир рухий башаты болуп күнүмдүк аң-сезим эсептелет. Ал турмуштук акылмандуулук деңгээлинде макал-лакаптарда адамды, анын социалдуулугун терең жалпылоо жана терең изилдөө аркылуу чагылдырылат.»³ Этнофилософия жөнүндөгү мындай идеяларды изилдөөчү С.Утегенов да тереңдеткен. Ал мындай деп жазат: »Элдик философияда жандуу сөз чеберчилигинде калыптанган белгилүү терминдер, түшүнүктөр бар. Алар биринчи кезекте оозеки поэтикалык чыгармаларда кездешет. Мындай түшүнүктөргө аалам, жаратылыш, кыймыл, мезгил,

¹ Маймин Е.А. Русская философская поэзия. – М.: Наука, 1976. – 3-бет.

² Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. – М.: Высшая школа. 1981. – 121-бет.

³ Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. – М.: Высшая школа. 1981. – 120-бет.

мейкиндик, акыл, аң-сезим, акыл, даанышмандык сыяктуу категориялар кирет.»¹

Маданиятты өнүктүрүүчүлөр сөзсүз түрдө реалдуу дүйнөнүн процесстерин туура түшүнө билген акылман философтор, жүрүш-туруш нормаларын жөнгө салышкан насаатчылар, тарбия тажрыйбасына ээ болгон аксакалдар, сөз тапкычтыгы менен даңазаланган чечендер, уруу билермандары эсептелишет. Алар элдик философияны алып жүрүүчүлөр: «Эл бардык материалдык баалуулуктарды түзүүчү гана күч эмес, ал рухий баалуулуктардын бирден-бир жана түгөнгүс булагы, бардык улуу поэмаларды, трагедияны, алардын эң негизгиси – дүйнөлүк маданияттын тарыхын түзгөн философ жана акын.»² Бул көз караштар толугу менен кыргыз элинин рухий маданиятына да таандык.

Коомдук жашоонун өнүгүшү менен коомдук аң-сезим, фольклор да сандык, сапаттык өзгөрүүлөргө дуушар болуп, түрдүү формалары пайда боло баштайт. Демек, коомдук өнүгүүгө жараша, белгилүү шарттар бышып жетилгенде гана илим өзүнчө кызмат өтөп, искусстводон дифференцияланса, илим өнүккөнгө чейин (илимге чейин) философия менен фольклор биринин функциясын экинчиси аткарып, бири-бирин толуктап, гармонияда жашап келишкен. Мына ушул жогоруда көрсөтүлгөн бардык критерийлерге кыргыз салттуу маданиятынын контекстинде санат-насыят ырлары жооп берет.

Турмуштук кубулуштардын тикеден-тике таасири астында пайда болгон оозеки чыгармачылыктын кээ бир топтору коомчулуктун рухий жашоосунун муктаждыктарын чагылдырып, ага жооп издеп, түрдүү көз караштардын, элестөөлөрдүн, идеялардын булагы болуу менен бирге ой-жүгүртүү жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүп келди.

Мындай артыкчылыктар жана өзгөчөлүктөр биздин эмгектин темасына тиешелүү жанр – санат-насыят ырларына түздөн-түз таандык.

Кыргыз элинин санат-насыят ырларында элдик философия, этика, педагогика, жана башка гумандуулук идеялары орун алган. Бул ырларда адамдардын мүнөздөрү,

¹ Утегенов С. Социально-этические идеи в устном народном творчестве каракалпакского народа. Дисс.канд.филос.наук. Ташкент, 1972. – 141-бет.

² Горький А.М. О литературе. – М.: Гос.изд.худ.лит., 1961. – 20-бет.

алардын дүйнөгө болгон көз карашы, дүйнө таанымы, коомдук мамилелер таасын көрсөтүлүп, коомчулуктун практикалык ишмердүүлүгү менен диалектикалык байланышкан.

Санат-насыят ырларынын пайда болушу элдин көркөм тажрыйбасынын өнүгүшү жана эстетикалык аң-сезиминин калыптанышы менен да шартталат.

Санат-насыят ырларына изилдөөчүлөр өтө жогору баа беришкен. Мисалы, изилдөөчү М.И.Богданова¹ алардын тарбиялык маанисине чоң көңүл бурган. Фольклорист Ж.Таштемиров санат-насыят ырларынын байыркылыгын баса белгилеп, « санат-насыяттар – байыркы доорлордон» бизге келип жеткен эң кеңири таркаган салттуу элдик ырлар»² деген пикирди айткан.

Изилдөөчүлөр Р.З.Кыдырбаева жана К.А.Асаналиев санат-насыят ырларына төмөнкүчө аныктама беришкен: «Объективдүү реалдуулуктун кубулуштарына болгон мамилени, жүрүш-туруштун нормаларын чагылдырган ырлар дидактикалык поэзия болуп эсептелет. Кыргыз поэзиясында дидактикалык поэзияга жашоо формалары, ошондой эле аткаруу формалары аркылуу бири-биринен өзгөчөлөнүп турган санат-насыят ырлары кирет.»³

Санат-насыят ырларынын калыптануусунун тарыхый жолун анализдей турган болсок, бул ырлар нечендеген кылымдар бою өсүп-өөрчүп отуруп, элдик акылдын, даанышмандыктын туруктуу үлгүсүнө айланганына күбө болубуз. «Түрдүү турмуштук мамилелерге баа берүү, адамдардын кыймылын, иш-аракетин чагылдыруу, жаратылыштагы, коомдогу процесстер, кубулуштар, мезгил жөнүндө оң-жүгүртүү санат-насыят ырларынын максаты».⁴

¹ Богданова М. *Киргизская литература. Очерк.* – М.: Советский писатель, 1947. – 25-27-беттер.

² Таштемиров Ж. *Токтогулдун акындык чеберчилиги.* – Фрунзе: Илим, 1975. – 101-бет.

³ Кыдырбаева Р.З., Асаналиев К.А. *Краткий киргизский словарь литературоведческих терминов.* – Фрунзе: Изд-во АН Кыргыз ССР, 1963. – 37-бет.

⁴ Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгынын очерки. – Фрунзе: Илим, 1973, - 140-бет; Закиров С. *Кыргыз элинин макал-лакаптары.* – Фрунзе: Илим, 1972, - 16-бет.

Жалпы эле фольклордун, анын ичинде санат-насыят ырларынын пайда болуу, өнүгүү процессин анализдей келип, изилдөөчү Ж.Таштемиров төмөнкү идеяга кеңири токтолгон: «... кайсы акындар коомдогу өсүү процессти даана байкап, социалдык мамилелерди айкын түшүнүп, элдин көңүлүн белгилүү максатка карай бурууну каалайт экен, ошол акын гана бул түрдөгү чыгарманы түзүүгө жөндөмдүү.»¹ Демек, кыргыз элинин жазуу өнөрү өнүккөнгө чейинки доордо санат-насыят ырлары күнүмдүк жашоодогу жүрүш-туруш эрежелери, нормалары, жакшы менен жаманды, ак менен караны салыштыруу, дүйнөдөгү, коомдогу өзгөрүүлөрдү чагылдыруу аркылуу философиянын, этиканын ролун аткарып келген. Күнүмдүк аң-сезим деңгээлиндеги принциптер, категориялардын жардамы менен санат-насыят ырлары илимге чейин дүйнөгө болгон көз караштык, дүйнө таанымдык, методологиялык, логикалык функцияларды аткарган.

Санат-насыят ырларынын калыптануу процессинде түрк элдеринин улуу баалуулуктары: Кайкавустун «Кабус-Намэ», Жусуп Баласагындын «Кут алчу билим», Ахмад Югнакинин «Хабатул-Хакайик», Кашифинин «Ахлоки-Мукшни», Махмуд Кашгардын «Девани-лугат-ат турк», суфизмдин өкүлү Ахмед Ясавинин санаттары, ошондой эле чыгыш ойчул-даанышмандары Ибн Сина, Аль-Фараби, Омар Хайям, Фирдоуси, Навои, Низаминин, ж.б. акылмандардын насыят формасындагы чыгармалары эбегейсиз роль ойногон. Белгилүү түркмөн акыны Курбан-Дурды Залили (1802-1852), каракалпак акыны Бердах Коргобай уулы (1827-1900), Ажинияз Касыбай уулу, Күнкожо (Жиемурат) ж.б. көптөгөн акындар өз чыгармаларын дал ушул санат-насыят формасында жаратышкан. Алар турмуштагы түрдүү шарттарды, дүйнө, жаратылыш жөнүндөгү ой-жүгүртүүлөрүн адам, анын коомдогу ролу, өмүр, өлүм, бакыт, түбөлүктүүлүк маселелери менен тыгыз айкалыштырып чагылдырышкан. Бул идеяны төмөнкү пикирлер да далилдейт: «Орто Азияда жашаган элдердин этикалык көз карашынын негизги өзгөчөлүктөрүнүн

¹ Таштемиров Ж. Токтогулдун акындык чеберчилиги. – Фрунзе, 1975. – 103-бет.

бири — алардын санат-насыят мүнөзүн алып жүрүшүндө»¹, «... башкыр элдеринин дидактикалык поэзиясынын негизин жашоо жана жаратылыш жөнүндөгү ой-жүгүртүүлөр түзөт.»²

Санат-насыят ырларынын салты коңшулаш элдердин маданиятынан да ачык байкалат. Мисалы, санат-насыят формасындагы ырлар казактарда накыл, канатты сөз, терме, толгау, өлөндөр, каракалпактарда терме деп аталса, башкырлар «акылман ырлар», түркмөндөр «акылман насыяттар» деп аташат. Демек, санат-насыят ырлары жалпы түрк тилдүү элдерде кеңири таралган форма болуп саналат. Боордош элдердин изилдөөчүлөрү бул проблема боюнча бир нече баалуу эмгектерди жаратышкан.³

Санат-насыят ырларынын өзгөчөлүктөрүнө, философиялык маңызына токтолуудан мурда аныктамасына көңүл буруп өтөлү: «Адамдардын кулк-мүнөздөрү, үй-бүлөлүк жана коомдук мамилелери, турмушка, дүйнөгө көз караштары жөнүндө элестүү, курч сөздөр менен баяндалган, акыл, насыят иретинде айтылган ырлар санат-насыят ырлары деп аталат. «Санат» деген сөз бир гана темада эмес, түрдүү маселелер, темалар жөнүндө санатын айтуу деген мааниде болсо, «насыят» деген сөз ошол саналып айтылган түрдүү темадагы материалдардын максаты акыл, насаат айтуу дегенди билдирет.⁴

Санат-насыят ырларын жалпы журтчулукка жайылтууда 1973-жылы басылып чыккан «Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары» аттуу жыйнактын орду чоң. Жыйнакты даярдоодо Илимдер Академиясынын тил жана адабият институтундагы «Жарыялоо жана кол жазмалар» секторунун кызматкерлери алгылыктуу салым кошушту.

Жалпыбыздын рухий кенчибиз болгон «Кут даарыктар илимди» Жусуп Баласагын санат-насыят формасында

¹ Жумабаев Ю.Д., Мамедов Ш.Ф. *Этическая мысль в Средней Азии в IX-XI вв.* — М.: Изд-во МГУ. 1974. — 54-бет.

² Харисов А.И. *Литературное наследие башкирского народа.* — Уфа: Башк. книж. изд-во. 1973. — 198-бет.

³ Турекулов Н. *Современный казахский фольклор.* — Алма-Ата: Мектеп, 1982. — 54, 104, 159-беттер. Давкороев Н. *Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы.* — Ташкент: Изд-во АН ССР. 1959. — 60-бет.

⁴ Мусаев С., Тагитмиров Ж., Маленов Б. *Кыргыз адабияты. (9 кл.)* — Фрунзе, 1970. — 160-бет.

жараткан. Изилдөөчү Е.Бертельстин пикири боюнча бул чыгарма – «Орто Азия элдеринин тарыхындагы эң зор көрүнүш».¹ Х.Кор-Оглу Баласагындын чыгармасы – «акылман ойлордун жыйындысы, санат-насыяттан түзүлгөн поэма» – деп баалаган.²

Билимдүү, эстүү адам жакшы айткан,
Эстүү сөзүн пайда алат, бекем туткан.
Кичүүлөр улуулардан урмат көрөт,
Улууга кызмат кылган бакыт делет.
Улууларды урматта, акылын ук,
Улуунун сөзүн уксаң - дөөлөт келет.
Жакшылыктын бардыгы улуулардан,
Бакытка жетем десең - иште абдан.³

Өзбек элинин санат-насыят ырларын окумуштуу Б.Ахмедов «Өзбектердин этногенезин жана этникалык тарыхын изилдөөдөгү жазуу эстеликтеринин ролу жана мааниси» аттуу эмгекте кеңири изилдеген. Ал эми Т.Ормонов «Байыркы кыргыздардын педагогикалык көз караштары» деген изилдөөсүндө сүйлөө процессинде, оратордук искусстводо санат-насыят ырлары афоризм, учкул сөз катары жогору бааланарын баса көрсөткөн.

Санат-насыят ырларынын дагы бир улуу жетишкендиги – алардын оозеки чыгармачылыктагы философиялык багытты белгилөөгө кошкон чоң салымы.

Санат-насыят ырларын философиялык аспектиден карашыбыздын себеби – бул ырлардын социалдык турмуштагы түрдүү процесстерди өз ичине камтып, жалпы дүйнөлүк проблемаларды чагылдырышы, жеке адамга арналбастан, жалпы адамзаттык нормаларды, моралдык этикалык көз караштарды талдоосу.

Көпчүлүк изилдөөчүлөр санат-насыят ырларынын негизин макал-лакаптар түзөт деп белгилешет:

Мисалы: Аргымак атта така бар,
 Армандуу элде капа бар.

¹ Бертельс В. Литература народов Средней Азии от древнейш. времен до XV века н.э. Новый мир, 1939. №7. – 263-бет.

² Кор-Оглу Х. Туркменская литература. – М.: Высш. школа, 1971. – 103-бет.

³ Баласагын Ж. Кут даарытар илим. Китепте: Кыргыздар. – Бишкек: Кыргызстан, 1991. – 105-бет.

Күлүктүн көркү сайгакта,
Сулуунун көркү тамакта.¹

Бул жерде санат-насыят катары айтылчу ой канчалык мазмундуу-маңыздуу болбосун аны ылайыктуу формага, конкреттүү учурда поэтикалык формага кынаптоо зарылдыгын элибиздин дилгир баамдаганы кулакка угулуп, жүрөктү толкундатат. Демек, кыргыздар эзелтен эле «эмнени (мазмун) жана кандай (форма) билүү керек» деген философиялык масилет-кеңешти ыйык тутуп келишкен.

Санат-насыят ырлары сыяктуу эле макал-лакаптарда да акылмандуулук жана адептүүлүк жөнүндөгү идеялар басымдуулук кылат. Бул эки топ дүйнөгө болгон көз карашты илимий категориялар аркылуу эмес, күнүмдүк аң-сезимдин деңгээлинде билдирет. Макал-лакаптар жашоодогу дээрлик бардык объектилерди өз ичине камтыйт:

Төөнү мээнет чырмаса,
Котур болуп кашынат.
Момунду мээнет чырмаса,
Ууру болуп ашынат.
Аргымактын азганы-
Аркы-терки басканы.
Азаматтын азганы-
Көчкөндө жөө басканы².

Макал-лакаптар айтыла турган ойду так, элестүү, экспрессивдүү берүү үчүн колдонулат, алардын мазмундук «жүк көтөрүмдүүлүгү» бир топ сүйлөмдөн өөдө турат:

Баланын көркү энеде,
Дайранын көркү кемеде.
Сулуунун көркү кал менен,
Жакшы аттын көркү жал менен.
(Токтогулдун санаты)

Улук болсоң кичик бол,
Сенден эч ким талашпайт.
Жакшы болсоң жатык бол,
Чындык сенден адашпайт.

¹ Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары. – Фрунзе: Илим, 1973, - 129-бет.

² Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары. – Фрунзе: Илим, 1973. - 19-бет.

Карапайым калыс бол,
Сени төмөн санашпайт.

(А.Токомбаев)

Макал-лакаптарда этиканын жакшылык, жамандык категориялары басымдуу орунду ээлейт.

Жакшылык менен жамандыктын айырмасын белгилүү коомдогу жашаган адамдардын турмуш-тиричилигине, ақыл жөндөмдүүлүгүнө, билим деңгээлине жана коомдук прогресстин тенденциясына жараша, б.а. конкреттүү көрүнүштөрдө аныктоого болот.

Бул эки диалектикалык түшүнүк атам замандан баштап азыркы доорго чейин коомдун социалдык-экономикалык шартына ылайык келген логикалык ой-жүгүртүүлөрдө, улуттук саптарда өнүгүп жатат. Алар макал-лакаптарда түрдүү тартипте орун алган: айрымдары «жакшы адам», «жаман адам» деп түз мааниде берилип, жакшы менен жаман жүрүш-турушу, коомдогу орду жана дүйнөгө болгон көз карашы аркылуу бааланат. »Жакшынын жакшы билер сымбатын, жаман кайдан билсин адамдын арзан менен кымбатын», «Жаман өзү болбос, болгонду көрө албас» деген учкул сөздөр бул пикирдин далили боло алат.

Жакшы-жаман антитезасы аялдардын сапаттарын мүнөздөөдө көп колдонулат: »Аял жакшы - эр жакшы», «Жакшы катын - жарым ырыс», »Алганың жакшы болсо - жакаң агарат, алганың жаман болсо, сакалың агарат». Жакшылык-моралдык аң-сезимдин жана этиканын эң маанилүү категорияларынын бири. Ал адамдардын түздөн түз социалдык практикасынан келип чыккан: »Жакшы менен жүрсөң, жетерсиң муратка, жаман менен жүрсөң, каларсың уятка».

«Жамандык» категориясы жашоодогу карама-каршылыктарды жоюунун зарылдыгын туюндурат, демек өсүп-өнүгүүнүн булактарынын бири болуп саналат: «Жаманда тек жок, жакшыда кек жок», «Жаман эл эсебинен жан сактайт», «Жаман атты жал басат, жаман кызды чач басат», «Жаманга эш тартканча, камчы менен беш тарт», «Жамандын жан жыргалы – уйку» ж.б. Бул жерде, педагогиканын теориясында айтылып жүрүлгөн »тескери тарбия» (негативное воспитание»), анын инсандын калыптанышындагы мааниси

жөнүндө сөз болуп жатат. Башкача айтканда, бабаларыбыз, карама-каршылыктардын биримдүүлүгү жана күрөшү жөнүндөгү мыйзамды билишпей туруп эле ал мыйзамга төп келген турмуштук көрүнүштөрдү накыл сөздөрдө чагылдырышкан. Кала берсе, жамандыкты жоюу – объективдүү зарылдык, аны тануу, болгондо да диалектикалык тануу керек. Бул болсо сырттан таңуулоосуз эле өсүп-өнүгүүгө түрткү берет.

Демек, макал-лакаптар кыргыз элинин турмушунда орчундуу ролду ээлейт, себеби ал ар коомдун эң күчтүү, нускалуу философиясы, акыл-эстин энциклопедиясы. Макал-лакаптар жашообуздун, жүрүм-турумубуздун, көз караштардын бардык түрлөрүн өз ичине камтыйт.

Накыл сөздөр турмуштун күзгүсү катары жаратылышы, маани-мазмуну боюнча диалектикалык мүнөзгө ээ. Анткени турмуш өзү диалектикалык мүнөздө. Сөзүбүз куру болбосун үчүн төмөнкүдөй ойду ортого салалы. Дээрлик бардык макал-лакаптар карама-каршылыктардын биримдүүлүгү жана күрөшү законун чагылдырып турат. Мисалы: «Бирде жигит төө минет, бирде жигит жөө жүрөт». «Кошунаң тынч-өзүң тынч», «Эжеме жездем жарашат» ж.б.. Диалектиканын маанилүү принциби-чындыктын конкретүүлүгү, б.а. абстракттуу чындык жок, аны конкреттүү жагдайга жараша айтып, түшүнүп колдонуу абзел. Эгерде бир эле чындыкты көрүнгөн абалга карата айта берсек, анда диалектик эмес, метафизик, догматик ой жүгүртүүнүн туткуну болобуз. Мунун эң сонун иллюстрациясы болуп төмөнкү эки макал кызмат кылат: «Жети өлчөп, бир кес,» «Ойчунун ою бүткөнчө тобокелчинин иши бүтөт». Экөөсү бири-бирине караандай карама-каршы насыят. Бирок ар бири конкреттүү гана жагдайда колдонулат: биринчиси – орчундуу, перспективалуу маселелерди, экинчиси – шашылыш, экстремалдык абалда (өрт кеткенде, сел убагында ж.б.) айтылат, колдонулат.

Ошентип, элдик макал-лакаптар стихиялуу, илимге чейинки философия жана субъективдүү диалектиканын бир түрү.

Адабий изилдөөлөргө көңүл бура турган болсок, шарттуу түрдө санат-насыят ырлары төмөнкү группаларга бөлүнө тургандыгына күбө болобуз:

- Аңчылык жөнүндөгү санат-насыят ырлары.
- Жер иштетүү, мал чарбачылыгы жөнүндөгү санат-насыят ырлары.
- Ата-Мекенин коргоого, кадырлоого, сүйүүгө арналган санат-насыят ырлары.
- Элдин социалдык жашоосун, моралын, этикасын чагылдырган санат-насыят ырлары.

Жогоруда аталган топтор шарттуу, салыштырмалуу мүнөзгө ээ, анткени ал идеялар санат-насыят ырларында өзүнчө эмес, бири-бири менен тыгыз диалектикалык байланышта, синкреттүү түрдө кезигет:

Тоскоолдун көлүн айт,
Суусамырдын төрүн айт.
Ада 1 дүйнө тапканды айт,
Эмгекчини мактап айт.
Ала-Тоонун көркүн айт.¹

Жеке оюбузда санат-насыят ырларындагы философиялык көз караштарды иликтөөдө төмөнкү проблемалар бөлүнүп чыгат:

- 1 Санат-насыят ырларындагы коом – жеке адам (личность) диалектикасы.

Аял, эркек проблемасы.

Өмүр, өлүм маселеси.

Жакшылык жана жамандык категориялары.

Материянын жашоо формаларынын чагылдырылышы, б.а. мезгил, мейкиндик проблемасы.

- Санат-насыят ырларындагы жаратылыш проблемасы.

Жаратылыш – коом диалектикасы.

Экологиялык проблемалардын чагылтылышы.

- Санат-насыят ырларындагы коомдук ың-сезимдин формалары.

Моралдык түшүнүктөр.

Диний көз караштар.

Коом — адам проблемасы философиялык актуалдуу проблемалардын бири. Нечендеген кылымдар өтсө да адам өзү үчүн табышмак бойдон калууда. Түрдүү идеяларды,

¹ Кыргыз элинин санат-насыят эсана терме ың-сезимдери. – Фрунзе: Илим, 1973, - 51-52-беттер.

концепцияларды камтыган адам жөнүндөгү философиялык окуу философиялык антропология деп аталат. Ал байыркы доорлордо пайда болуп, акыргы мезгилдерде кайрадан дүркүрөп өсүүдө. Азыркы философия антропоцентрикалык болуп эсептелет.

Адам жөнүндөгү негизги философиялык агымдардын бири – субъективдүү типтеги экзистенциализм. Ал атеисттик жана диний багыттарга бөлүнөт. Атеисттик экзистенциализмдин өкүлү - Ж.П.Сартр (1905-1980) адамдын маңызынын жана жаратылышынын аныкталуу мүмкүнчүлүгүн танган. Ал адамдарды келечекке умтулган нерсе катары, проект катары караган.

Диний экзистенциализмдин өкүлү немец философу К.Ясперс болуп саналат. Ал адамды сырткы дүйнө менен түбөлүктүү, абсолюттуу трансценденциянын ортосунда жайгашкан нерсе деп эсептеген. Ишенимсиз, абсолюттук баалуулуктарга умтулуусуз адамдын «нагыз жашоосу» мүмкүн эмес.

Марксизм адамды биологиялык жана социалдык жактардын биримдиги катары карайт. Адамдын биологиялык жаратылышы – бул анын жашоосунун табигый шарты, а социалдуулук – адамдын маңызы.

Адам проблемасы байыркы мезгилден тартып эле ойчулардын көңүлүнүн борборунда турган. Байыркы грек философтору дүйнөнүн негизинде эмне жатат деген маселени курч коюп, жан менен дененин мамилеси жөнүндө көп баш катырышкан. Жанды бөтөнчө духтун өлбөс нерсеси катарында эсептеген диний элестөөлөргө каршы турган философ – материалисттер анын материалдуулугун жана өлө тургандыгын белгилешкен. Гераклит – жан деген оттун, башкача айтканда, дүйнөнүн материалдык биринчи негизинин өтмө абалдарынын бири болот деген. Демокрит жанды оттун, атомдордун айкалышы деп элестеткен. Бул көз караштар примитивдүүлүгүнө карабастан диндин жана идеализмдин бир нече идеяларын сынга алууда чоң роль ойногон.

Аң-сезим, адамдын жаны материядан келип чыккан деген идеяны кармаган байыркы грек материалисттерине карама-каршы туруп, Платон өлгөн денеден зынданда жаткан сыяктуу убактылуу камалып, өлбөс нерсе катарында жаткан жан жөнүндөгү диний көз карашты жактаган.

— Орто кылымдагы философия адамды төмөн нерсе катары караса, Кайра жаралуу доорундагы философтор эң жогорку баалуулук катары эсептешип, анын жекечелигин, сулуулугун даңазалап, адамга гумандуу мамиле жасоого үндөшкөн.

Немец классикалык философиясынын өкүлү Людвиг Фейербах (1804-1872) гегелдик философияны тирүү адамды этибарга албагандыгы үчүн сындап, тааным-билүүнүн булагы катарында сезимдерди эске албагандыгын кемчилик деп баса көрсөтүп, өзүнүн материалисттик өкуусунун башаты маанисинде адамды алат. Фейербахтын пикири боюнча, анын философияга антропологиялык мамиле жасашы да (гректин «антропос»-адам деген сөзүнөн алынган) мына ушуга байланыштуу. Окумуштуунун айтымында, антропологиялык философия жаратылыш менен адамды бирдикте карап, аларды философиянын негизги предмети деп эсептейт.

Немец акылманы ойлонуунун бытиеге карата биринчилиги жөнүндөгү идеалисттик көз карашты четке кагат. Ал материянын биринчилигин, ойлонуунун экинчилигин жактап, мындай деп жазат: ойлоонун бытиеге болгон чыныгы мамилеси мындай: бытие-субъект, ойлоо-предмет.¹

Фейербахтын антропологиянын тескери жактары да болгон. Мисалы, адамдын коомдук же социалдык жагын түшүнө албай, аны биологиялык, физиологиялык гана нерсе деп эсептеген. Ырасында болсо, адам биологиялык жана социалдык жактын биримдиги болуп эсептелет. Фейербахтын антропологиялык философиясына ишенсек дүйнөнү реалдуу адам гана тааным-билет. Ал сезимдик тааным-билүүгө чөң көңүл буруп, сезим - тааным билүүнүн биринчи баскычы деп эсептеген. «Тикеден-тике билимдин булагы сезүүчүлүктө топтолгон»,² - бул улуу ойчулдун гносеологиялык бир жагдайлыгынын көрүнүшү.

Фейербахтан кийин улуу демократ Н.Г.Чернышевский (1828-1889) «антропологиялык принципти» жактаган, адамдын дуализми жөнүндөгү окууга, адам жан менен денеден турат

¹ Фейербах Л. Тандалган философиялык чыгармалар. 1-т. -М., 1955. 128-бет.

² Фейербах Л. Тандалган философиялык чыгармалар. 1-т. -М., 1955. - 187-бет.

деген диний жана идеалисттик окууга каршы күрөшкөн. Анын: «Адамдан медицина, физиология, химия эмнени көрсө, философия ошону эле көрөт; бул илимдер адамда эч кандай дуализм жок деп далилдешет, ал эми философия ага минтип кошумчалайт: эгерде адамда өзүнүн реалдуу тулкунан башка анын экинчи тулку боло турган болсо, анда ушул экинчи тулк сөзсүз кандайдыр бир немеден көрүнбөйт беле жана ал тулк эч нерседен көрүнбөгөндөн кийин, адамда болуп жаткан, андан көрүнүп жаткан бардык нерсе анын бир гана реалдуу тулкунда болуп жаткандыктан, анын экинчи тулку жок»,¹ - деген пикири ушу тапта да заманбап бойдон калат.

Бул сөздөр революционер-демократтын «антропологиялык принцибинин» Фейербахтын антропологизимиге белгилүү мааниде жакын экендигин айгинелейт, бирок эки акылмандын сөз болуп жаткан проблема боюнча көз караштары караандай дал келет деп айтууга болбойт. Фейербахтан айырмаланып, Чернышевский адамды мүнөздөгөндө, коомдук турмуштун тарыхый кырдаалга көз карандылыгын эске алган.

Демек, адамдын сезүү органдары жалаң биологиялык өнүгүүнүн гана продуктысы эмес, коомдук өнүгүүнүн да продуктысы болуп саналат. Инсан эмгектенүүнүн акыбетинде жаратылышка таасир этүү менен бирге өзү да өзгөрүп, сезүү органдары да өнүккөн. Угуу, дене сезүү, жыт алуу, көрүү - адамдын тарыхый өнүгүшүнүн натыйжасы экендиги эч кимге купуя сыр эмес.

Адамдын дүйнөнү кабылдашы пассивдүү баамдоо эмес, күзгү сыяктуу жансыз эмес, активдүү. Адам-курчап турган дүйнөнүн нерселерин жана көрүнүштөрүн эмгек процессинде, кайра түзүүчү коомдук ишмердүүлүктүн процессинде туят, кабылдайт. Бул дүйнөнү терең таанып-билүүгө мүмкүндүк берет, мында адамдын сезүү органдары гана роль ойнобостон, адам жана адамзат тарабынан топтолгон жалпы тарыхый тажрыйбанын мааниси да зор.

■ Тарыхый өнүгүүнүн кыймылдаткыч күчү жалпы эл массасы экендиги белгилүү. Ал эми мында жеке адамдын ролу кандай? Адам проблемасы боюнча философиянын тарыхында кызуу талаш-тартыштар болуп келген. Эне үчүн бул же

¹ Чернышевский Н.Г. Тандалган философиялык чыгармалар. 3-т. Мамлекеттик саясий басма. 1951, - 185-бет.

тигил айрым адамдар ушул заманда дал ушундай аракет кылышат? Эмне үчүн адамдын умтулуштары өз ара кайчылаш болот жана андан эмне келип чыгат? Кандай шарттарда жеке адам ийгиликке жетишет жана анын аракети каршы турган тараптардын аракети менен жокко чыгарылбайт? ж.б. Мындай суроолорго жооп берүү үчүн ошол адамдын коомдук жашоо жагдайын, алардын ишмердүүлүгүнүн объективдүү шарттарын изилдеп билүү зарыл.

Тарыхтагы жеке адамдын ролун мүнөздөөдө материалисттик-диалектикалык түшүнүктү негиз кылып алуу керек. Бул жагдайда Ф. Энгельстин пикирине көңүл буралы: «Так эле ушул улуу адамдын ушул өлкөдө, белгилүү убакта пайда болушунун кырдаалы таптакыр көкүстүк. Эгер биз ушул адамды жоготсок, анда анын ордуна башканы табуу талабы пайда болот жана ошондой орун басар табылат, аздыр же көптүр көнүлдөгүдөй, бирок мезгили келгенде табылат. Согуштан алсырап турган Француз республикасына зарыл согуш диктатору Наполеон, ушул корсикалык адам болуп калышы кокустук. Эгер Наполеон болбосо, анын ролун башка бирөө аткарат эле».¹

Санат-насыят ырларында да адам проблемасы негизги темалардан. Бирок бул тема обочолонбостон, башка түшүнүктөр менен айкалышып, тыгыз байланышта турат:

Адам болсөң туура жүр,
Кылт этип кыйшык баспагын.
Экөөгө бирөө бата албайт,
Аттууга жөө жете албайт.
Акылсыз адам көп чыгат,
Өткөн ишти кектеген.
Артынан ушак кеп айтып,
Акырына жетпеген.

Бул ырларда адамдын моралдык сапаттарына чоң көңүл бурулат жана адамдык оң сапаттарды алып жүрүүчүлөр «жакшы адам» деп аталып, терс сапаттагы адамдарга «жамаан адам» деген баа берилет:

Назик болор жакшы пенде,
Муз темирче сынар демде.

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Таңдалма катталар. 1953. - 470-471 - беттер.

Жакшы адамда эш болбойт,
Мезгилсиз күн кеч болбойт¹.
Жамандын да, жаманы бар,
Чаманын да чамасы бар.
Жаман киши малга тойбос,
Жамандыгын асти койбос.
Өзү мерес катуу адамдын,
Кишиге айтор назы болбос.
Жаманга жабдык артпа жалдуу экен деп,

Жаманды эске алба малдуу экен деп.
Баласы ак шумкар албай калбас,
Жакшыдан күдөр үзбө, жакшы экен деп².

Аял, эркектин асыл сапаттарын баса көрсөтүүдө эл оозеки чыгармачылыгы жана улуу ойчулдардын пикирлери үн алышып кеткен учурлар бар:

»Аял үйдүн чырагы».

(Курд макалы)

»Аял – башка кыйынчылык түшкөндө төөдөй арка, жүрөктө сүйүү оту жанганда – мыкты сезимдердин энеси».

(М. Горький)

»Атасынын акчасына үйлөнгөн,
Аялынын кадырын билбейт».

(Армян элинин макалы)

Кыргыз элинин оозеки чыгармаларында да аял жана эркек темасына кеңири орун берилген. Манас менен Каныкейдин, Семетей менен Айчүрөктүн, Төштүк менен Кенженин, Курманбек менен Канышайдын, Кожожаш менен Зулайканын мамилелери дайыма жаштарга кол жеткис үлгү-идеал катары кызмат кылып келүүдө. Аталган проблема санат-насыят ырларында аябай таамай чагылдырылган:

Эркекке аял болбосо,
Мунун да иши кыйла бар.
Тапканынды ким жыят?

¹ Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары. -Фрунзе: Илим, 1973. - 26 -бет.

² Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары. -Фрунзе: Илим, 1973. - 27-28 - беттер.

Тамак ашты ким кылат?
Көмүрдөй болуп кирдесе,
Көйнөктөрдү ким жубат?

Ошон үчүн жакшылар,
Эрди катын бардыгың.
Болгула абдан ынтымак,
Үйүңдө бир отуруп,
Урушпагын чыркырап.¹

Санат-насыят ырларында аял менен эркектин негизги милдети болуп үй-бүлө куруу, сүйүү жана ынтымактуу жашоо, балалуу болуу, аларга турмуштук туура багыт берип, тарбиялоо, бири-бирин урматтоо, кам көрүү эсептелээри жөнүндө айтылат:

Эки жакшы баш кошсо,
Эртеден кечке сүйлөшүп.
Олжо болот турбайбы.
Эки жаман баш кошсо,
Эртеден кечке доорושуп,
Жаңжал курат турбайбы.

Санат-насыят ырларында, макал-лакаптардагыдай эле, аял, эркекти социалдык сапаттарына жараша «жакшы аял», «жакшы эркек» жана «жаман аял», «жаман эркек» деп бөлүшөт.

Акылмандуулукка, ак пейилдикке, туура мамилеге, берешендикке, ички дүйнөсүнүн тазалыгына, боорукердикке ээ болгондорду «жакшы» деп аташса, адепсиздерди, акылсыздарды, ичи тарларды, жалкоолорду, өзүмчүлөрдү, жалакайларды «жаман» деп аташкан.

»Жигиттердин жакшысы,
Аял менен ынтымак.
Качан да көрсөң экөөнүн
Кабагы ачык жаркырап.
Сиз, биз дешип сыйлашып,
Оозунан ширин сөз чыгат.
Жакшы аялдын белгиси,
Жаман кеби жок болот.
Кадырман болсо эрине,

¹ Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары. – Фрунзе: Илим, 1973.- 94-бет.

Кара да болсо ак болот
Орду менен иш кылып,
Оокатына чак болот – десе¹

акылсыз жигиттер менен жаман аялдардын мүнөзүн –

Акылы начар жигиттин,
Кабагынан каш кетет.
Казанынан аш кетет,
Кармаса колдон иш кетет.
Карыса белден күч кетет.
Жаман болсо алганын,
Ал-жайына карабайт.
Курсагы ачса бир күнү,
Жолдоштукка жарабайт.
Колундагы дүнүйөң,
Алды-алдынан талаалайт деп баа берет.

Мындай адамдар жашоодо материалдык жана рухий
жактан артта калаарын эскертет.

Жакшы аялга санат-насыят ырларында төмөнкүчө баа
беришет:

Жакшы катын жайдары,
Ачык болот кабагы.
Акак койгон күмүштөй,
Аппак болот тамагы,
Эл турганда чыр баштап,
Эзелтен урбайт баланы.

Ал эми колунан иш келбеген, сарамжалсыз, мейман күтүүнү
билбеген, оокат-тиричиликке күйбөгөн адамды «жаман»
аялдардын тобуна кошушкан.

Жаман катын белгиси
Аш кыл десең нан кылат.
Орто жерин кам кылат.
Аны жеген адамдын,
Ичин жаман «дам» кылат.
Жаман катын алганча,
Жабырына калганча,
Жакшы ат минип ойноп жүр,
Жаныңды сактап бойдок жүр.

¹ Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары. – Фрунзе: Илим, 1973. -
123-бет.

Кыргыз эли аялды өмүрлүк жарына камкордук көрүүсүнө карап да баалаган:

Акылы бар боз бала,
Акыйкат сөзүм тыңдачы,
Алмайынча бир жакшы,
Акылдуу жигит тынбачы.
Таалайына көз болуп,
Табылса жакшы ургаачы,
Жакшы катын дүйнөнүн
Табылбай турган урматы,
Эрегиш кылбай эрине,
Бу дөөлөтүңдүн зыйнаты»¹

Бул саптардан көрүнүп тургандай, ар бир эркектин бактылуу болушу өмүр шеригинин адамгерчилик сапатына байланыштуу. Жакшы аял үй-бүлөлүк ынтымактын, ийгиликтин себепчиси, жашоонун кармай турган «турмуштук туткасы». Ал эми жаман аял жалаң азапты гана алып келет:

Жаман болсо алганың,
Жалыңга жанды салганың,
Жалган дүйнө жүзүндө,
Жакында кетпейт арманың.²

Нечен кылымдар бою эзилип келген кыргыз кыз-келиндери мезгил алдыга жылган сайын илим-билимдүү болуп, теңдик жашоого жетишишти.

Азыркы кыргыз уздарынын социалдык абалы, илимий ой-жүгүртүүсү, дүйнөнү таанып-билүүсү, укугунун өзгөрүүсү менен санат-насыят ырларынын багыттары жаңы нукка бурулду.

Кутмандуу аял жалпыңар,
Кут болсун ушул мартыңар!
Кыздын кырк чачы улуу дейт,
Кылымдан элдин салты бар.
Ай, ааламга таанылган.
Атак менен даңкыңар.

¹ Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары ырлары. — Фрунзе: Илим, 1973. — 178, 176, 45 — беттер.

² Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары. — Фрунзе: Илим, 1973. — 183-бет.

Куттуктап бүгүн толкундайт.

Кубанып биздей жарчылар.¹

Көрүнүп тургандай, санат-насыят ырларында жалпы «жакшы», «жаман» аял жок, ал конкреттүү жагдайдагы аткарган ролдоруна жараша бул эки «титулдун» бирине татыктуу болот.

Кыргыз элинин санат-насыят ырларында адамдын басып өткөн өмүрүн белгилүү мезгилдик этаптарга бөлүштүрүп, ар бир белгилүү курактын өзүнө гана тиешелүү болгон акылы, иш-аракети болоору таасын чагылдырылган.

Бул идеялар төмөнкү ыр саптарынан даана көрүнүп турат:

Эки жашар күнүндө,
Энесине эркелеп,
Ыйлап жүргөн балалык.
Он бешке жашың барганда,
Орчун дөөлөт балалык,
Жыйырмага жашың жеткенде,
Жылоондо балалык.
Отузга жашың жеткенде,
Ордунда турат балалык.
Отуз бешке жеткенде,
Кирди-чыкты балалык.
Кыркка жашың жеткенде,
Алдыңдан кыя салат балалык.

Кыркка чейинки куракты элдик көз карашта «балалык» доору катары эсептешип, элүү жаштан «карылыктын» келээрин эскертишет.

Элүүдөн жашың өткөндө,
Эңилерин ойлогун.
Алтымышта ар нерсе,
Кас болоорун ойлогун.
Жетимишке барганда,
Өзүнө жеме коесуң,
Сексенге жашың барганда.
Серпе албайсың бутуңду,
Токсонго жашың барганда,

¹ Турсуналиев Э. Ыр – өмүрүм. Фрунзе, 1978.- 184-бет.

Томпоюп үйдө жатасың.
Жүзгө жашың барганда,
Сүзүлгөнүң билбейсиң...¹

Демек, фольклордун сөз болуп жаткан жанрында философиялык негизги категория-материянын жашоо формалары болгон убакыт, мейкиндик түшүнүктөрү кеңири кезигет. Диалектиканын закондоруна ылайык, убакытты, мезгилди артка кайтарууга мүмкүн эмес, алар алга карай гана жылышат. Ошондуктан өткөн өмүргө өкүнүп калбагыдай жашоо керек.

Өмүр жана өлүм проблемасы санат-насыят ырларынын көнүлүнүн борборунда турат. Өмүр – бул адамдарга тартууланган эң баалуу белек, андыктан инсан өмүрүн татыктуу өткөрүшү өзүнчө парыз:

«Өмүр асыл баарыдан,
Өмүргө акыл байланат.
Өмүрдүн үйү тирүүлүк,
Өмүр кетет экен өлсө жан».

Жашоодо бардык нерсе кыймылда болгондуктан, мезгил, убакыт күтүп турбайт. Демек, өз алдына коюлган милдеттерди убагында аткарып калуу керек:

«Өтүп кеткен өмүрүң,
Кайрылып келбейт күү чертсең»

Адамдын өмүрү бардык нерседен кымбат, аны эч кайсы дарыканадан эч кандай акчага сатып алууга мүмкүн эмес:

Дүйнөдө эки жолу жаралбайсың
Өткөнгө бир кыпчайып бара албайсың.
Күн болсо, бир сааттык өмүрдү сен,
Миллион пулга издеп таба албайсың.
Артында бала-чака, жакыныңдын,
Насибин сен бербейсиң бекем камдап,
Ошондуктан ашык оокат жыямын деп,
Жаныңды кыйнабагың бекем сабап².

¹ Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары. –Фрунзе: Илим, 1973. – 123, 57,58 – беттер.

² Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары. –Фрунзе: Илим, - 1973. 38, 8, 117 – беттер.

Биерде парадоксалдуу идея жатат: жер каймактагандан бери бирине бири карама-каршы турган аскетизм (тарки дүйнө) да, гедонизм да мээлүүн-жумшак сындалган.

Диалектиканын карама-каршылыктардын биримдиги жана күрөшүнүн мыйзамына ылайык өмүр жана өлүм дайыма бири-бирин жандап, катарлаш жүрөт. Адамга өмүр берилгенден кийин, эртеби кечпи, өлүм да сөзсүз боло турган процесс:

Ажал жетип күн бүтсө,
Өлүмгө жок ылаажы.
Өткөн өмүр, кеткен күн,
Кайрылып келбейт чакырса.
Өлгөндөн соң угулбайт,
Көрдө жатып бакырса.
Жан – жаныбарлар кутулбас,
Ажал жетип азгырса.

Кээ бир санат-насыят ырларында «өлүм эмне?» деген суроого түз эле жооп берилет:

Карып кетет кайран жан,
Караанын да көрсөтпөй,
Каякка кетет зирек жан?
Эскирип кетет зирек жан,
Оттой кызыл балдарың
Жетим калат бир күнү,
Алты жашар баланы
Жалдыратат бир күнү¹.

Бул темага арналган санат-насыят ырларында өмүрдүн кыскалыгы жөнүндө өкүнүчтүү ойлор, мүмкүн болсо адам баласы түбөлүк тирүү болуп жашай берсе, өлбөсө-өчпөсө деген арман-тилек айтылат:

Жаш адам өлбөс болсочу,
Кызыл гүл солбос болсочу,
Кыздар өлбөс болсочу,
Кызыл чопо-турпакка,
Кыяктай боюн жазылтып,
Суналтып көмбөс болсочу,

¹ Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары. - Фрунзе: Илим, 1973.- 29, 234 - беттер.

Бул өмүрдү ар киши,
Билип жүрөр болсочу.
Жигит менен кыз бирге,
Тирик жүрөр болсочу.
Кайран өмүр белгилүү.
Кайтып келер болсочу,
Ырас болсоң жараткан
Акыры арман пендеге
Кылбай турган болсочу¹.

Санат-насыят ырларында адам жана жаратылыш проблемасы тыгыз байланышта каралат, себеби адам жаратылыштын бир бөлүгү. Жаратылыш – аябай кеңири түшүнүктөрдүн бири. Ага бизди курчап турган айлана-чөйрө, учу-кыйрына көз жетпеген океан-деңиздер, толгон талаа-түздөр, токойлор, жыты аңкыган жайлоодогу гүл-чөптөр, жаныбарлар дүйнөсү, анан дагы эң майда элементардык бөлүкчөлөрдүн бири-бирине өтүшү, тээ алыстагы жылдыздардын жарыгы сыяктуу кубулуштар жана объектилер кирет.

Жаратылыш түшүнүгү материя түшүнүгүнө жакын. Жаратылыш – бул формаларынын бүткүл көп түрдүүлүгүндө алынган материя деп айтсак, жаңылышпайбыз.

Бул түшүнүктүн маанисин анык тактоо үчүн аны ага карама-каршы келген түшүнүк менен жанаша кароо абзел. Диалектиканын законуна ылайык, жаратылыш түшүнүгүнө карама-каршы турган түшүнүк – бул маданият. Маданият – адам жасаган, өзгөрткөн же өздөштүргөн нерселер. Ал эми жаратылыш адамдан көз карандысыз, өзүнүн өнүгүү мыйзамдары боюнча жашайт.

Антик ой-жүгүртүүнүн системасында жаратылышты дайыма кыймылда өзгөрүп туруучу бүтүндүк катары түшүнүшкөн. Байыркы грек философтору жаратылышты космос деп аташып, аны баш-аламандыкка (хаоско) каршы коюшкан. Жаратылыш менен макулдукта жашоону идеалдуу үлгүлүү өмүр деп эсептешкен.

Орто кылымдагы христиандык маданиятта жаратылышка болгон көз караш такыр башкача болгон. Бул

¹ Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары. – Фрунзе: Илим, 1973. – 230 – бет.

кезде жаратылышты кудай жараткан деген ой үстөмдүк кылган, же идеалисттик көз караш аздектелген.

Ал эми Кайра жаралуу мезгилинде жаратылышка болгон мамиле өзгөргөн. Адамдар жаратылыштын бүт кооздугун жана сулуулугун ачышып, орто кылымдагы түнөргөн аскетизмден кескин айырмаланып, жаратылышты жакшылыктын жана кубанычтын булагы катары карашкан. Романтизмди негиздөөчүлөрдүн бири Жан-Жак-Руссо адамдардын жаратылыштык, табийгый абалдан социалдык абалга өтүшү бардык бактысыздыктын башталышы деген ойду айткан.

Капитализм калыптанып жаткан учурда жаратылышка карата дагы бир мамилелердин тиби пайда болду. Ф.Бэкондун пикиринче, илимдин жана техниканын максаты-жаратылышка үстөмдүк кылуу. Ушул жерде улуу жазуучу И.С. Тургеневдин чыгармасындагы Базаровдун сөздөрүн мисал келтирип кетсек болот: «Природа не храм, а мастерская, человек в ней работник» (Жаратылыш ибадаткана эмес, устакана, адам баласы анын жумушчусу).

Жаратылышка болгон мына ушундай ой-жүгүртүүлөр мезгил алга жылган сайын кеңейтилип, ары толукталып отуруп, кыргыз элинин оозеки чыгармалары жаратылыштын кооздугун даңазалап ырдап, андагы бардык нерселерге: түркүн өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүнө этияттык менен мамиле жасап, аларды көздүн карегиндей сактоого үндөгөн. Бул ырлардан биздин географтарыбыз, метеорологдорубуз, сейсмологдорубуз, климатологдорубуз өздөрүнө керектүү көптөгөн мааламаттарды ала алышат.

«Жеңижоктун чыгармаларында фаунанын чеберчилик менен сүрөттөлүшүнө натуралисттик назик сезгичтиги жана кызыгуусу, көзгө урунат. Анын «Жер соорусу Аксы экен» деген ырында гана 38 жер аймактары, фаунанын 78 түрү жана флоранын 32 түрү сүрөттөлгөн. Салыштыруу иретинде Тоголок Молдонун чыгармасын карап көрсөк «Ала-Тоосунда» 31 жер аймагынын, жаныбарлар дүйнөсүнөн 50 айбанат жана ар түрдүү 20 өсүмдүктүн мүнөздөмөсү берилген».¹

¹ Жаныбеков Ж. Кыргыз рухундагы социалдык-философиялык идеялар жана көз караштар. - Ош, 1996. - 26-бет.

Санат-насыят ырларында кыргыз жеринин кооздугу мындайча сүрөттөлөт:

Кыргыздын жери Ала-Тоо,
Аркарлар жүргөн эгиз зоо.
Эл жайнаган Ала-Тоо,
Гүлү сонун турбайбы.
Конгон журту билинбейт,
Алай сонун турбайбы.
Көк шумкардай качырган,
Күлүк сонун турбайбы.
Түнт токойдо жай алган,
Жолборс сонун турбайбы.

Жаратылыш жөнүндөгү дээрлик көпчүлүк санат-насыят ырларында агын сууга кеңири орун берилет:

Шаркыраган аккан суу,
Сайдын көркү турбайбы.
Жашылданган көк шибер,
Жайдын көркү турбайбы.
Жабыраган көп жылдыз,
Айдын көркү турбайбы¹.

Кыргыз элинде аккан суу, булак илгертен эле тазалыктын, жакшылыктын символу болуп калган.

Күчтүү болсоң жердей бол,
Баарын чыдап көтөргөн.
Таза болсоң суудай бол,
Баарын жууп кетирген.

Илимий-техникалык революциянын өнүгүшү өндүргүч күчтөрдүн өсүшү менен бирге экологиялык проблеманын болуп көрбөгөндөй курчушуна алып келди. Адам баласынын алдында эки чоң коркунуч турат: атомдук согуштун отунда күйүп жок болуу жана адам баласынын жашоосунун табигый базисинин ойрондолуу алааматы. Ал эми глобалдуу экологиялык проблеманы чечүүнүн магистралдуу жолу-адам баласынын, коомдун, жаратылыштын бирдикте, пландуу түрдө, макулдукта өсүп-өнүгүүсү, экологиялык аң-сезимди жана маданиятты калыптандыруу.

¹ Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары. —Фрунзе: Илим, 1973. — 56, 241 — беттер.

Санат-насыят ырларында жаратылыш байлыктарын туура пайдалана албасак, адам баласы чоң коркунучка кабылат деген эскертүү-идея айтылат. Мисалы, Акыр күн болор

Күн жоголсо чыкпастан,
Айдын кетип жарыгы,
Кап-караңгы түн болор.
Жылдыздын өчсө чырагы,
Дүйнө жүзү не болот?
Борошолоп күн жааса,
Бороон, шамал, жел болоор.¹

Манастын осуятында айтылгандай, табият менен таттуу мамиледе болгондо гана гармониялуу жашоого жетишүүгө мүмкүн.

Демек, кыргыз элинин оозеки чыгармаларынын ичинен санат-насыят ырларында кыргыз дүйнө модели даана чагылдырылган. Бул ырларды турмуштук философия деп атоого болот: анда кылымдар бою турмуш элегинен өткөн элдик акылдын түгөнгүс кенчи жатат. Аталган ырларда элдик дүйнө тааным абстрактуу илимий категориялардын эмес, көпчүлүккө жугумдуу көркөм сөз өнөрүнүн каражаттары менен чагылдырылган.

¹ Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары. – Фрунзе: Илим, 1973. – 30-бет.

САНАТ-НАСЫЯТ ЫРЛАРЫНДАГЫ КООМДУК АҢ-СЕЗИМДИН ФОРМАЛАРЫ

Санат-насыят ырлары элдик философия болуу менен катар, коомдук аң-сезимди чагылдыруучу ыкма болуп да кызмат өтөйт.

Көптөгөн окумуштуулар коомдук аң-сезимдин баштапкы формасы катары күнүмдүк аң-сезимди эсептешет. Күнүмдүк аң-сезимдин «биринчилиги» жөнүндөгү корутунду «күнүмдүк аң-сезим коомдук мамилелердин эмпирикалык формасынын чагылуусу болуп саналат» деген жобого таянып айтылат.

Күнүмдүк аң-сезимден теориялык аң-сезимге өтүүгө болобу же эмпирикалык билимдердин топтолгон жыйындысынан системага ээ болгон теорияны келтирип чыгарууга болобу? Бул суроого Манастын осуяттары аркылуу жооп берүүгө аракеттенип көрөлү.

Кыргыз Республикасы суверендүү мамлекет болгондон бери «мамлекеттик идеология», «кыргыз элинин кайра жаралуу идеясы»¹ жөнүндөгү ой-пикирлер алдыңкы планга чыгууда. Бул маселе өкмөттүк деңгээлде да каралууда. Республиканын Президенти А.Акаев өзүнүн макалаларында дүйнөлүк цивилизацияга карай өнүгүүдө идеологиянын ролу зор экендигин баса көрсөтүүдө.

Нечен кылымдардан бери муундан-муунга өтүп келе жаткан Манастагы идеялар жөнүндө А.Акаев мындай деп айтат: «Манас атабыздан калган жети осуятты ар кимибиз жүрөгүбүздө алдейлеп, мусулмандар өздөрүнүн беш парзын кандай ыйык тутса, биз дагы аларды ошондой бийик кармасак, анда биздин келечегибиз кең болот деп ойлойм»².

¹ Сапаев М. Улуттук кайра жаралуу идеясы. - Бишкек, 1995. - 5-бет.

² Эркин-Тов. -1995. -№59. - 6.09.95.

Мамлекетибиздин башчысы А. Акаев жети осуятты жарыялоо менен кыргыздар байыртан берки уюткулуу эл экенин, алардын дүйнөлүк көркөм рухий казынаны байыта турган мураска ээ экенин, илгертен эле мамлекеттүүлүккө жана демократияга ык койгон салты бар экендигин жарыялады. Экинчи жагынан, Президентибиз окумуштуу катары эпостун катмары ченемсиз идеяларга бай экендигин дагы бир далилдеди.

Эл аралык мааниге ээ болгон идеялардын, башкача айтканда, кыргыз философиясынын «капкагы» ачылды. Адатка айланган конүмүштүн жана ой жүгүртүүнүн стереотибинен чыгып кетүү оной болбогондуктан, бул чыгарманы жөн гана фольклор катары баалагандар үчүн бул күтүлбөгөн окуя болду. Эгерде кененирээк алсак, жарыя кылынган осуят-идеялар эпостун мазмунунда байыркы замандан бери өнүгүп келе жаткан жана кыргыз менталитетине негиз болуп, аны азыркы күнгө чейин өнүктүрүп келе жаткан жаркын идеялардын тутуму. Ал эми биз үчүн кыргыз философиясынын тарыхы дал ушул идеялар менен далилденип, жашап келет. Ал идеялар эпостун бүткүл мазмуну, формасы аркылуу да, ошончо кылымдардан бери кыргыздардын рухий-социалдык турмуштагы орду, таасири менен чагылып келген. Элибиздин бул улуу дастанга карата мамилеси, аны ыйык тутушу эпостун өзүнүн жанда жок көлөмдүү, укканга жагымдуу, акыл-сезимге таасирдүү чыгарма болуп калышына шарт түзгөн. Анын мазмунунда түрдүү-түмөн ой бар. Ошол себептүү «Манас» эпосу кыргыз философиясынын тарыхый булактарынын бири болуп эсептелет.

Осуяттарда эл-журттун ажырагыс биримдиги эң негизги орунда турат. Бул баш кошуу турмуш зарылдыгынан, адилетсиз талоончул душмандарга каршы туруу ниетинен келип чыккан. Биримдик идеясы эпостун бүт катмарына сиңип, ар бир кыймыл-аракеттен байкалып турат. Нечендеген жортуулдук аракеттердин ийгилиги ошол идея менен ширелип турат.

Кыргыз философиясынын негизги идеясын түзгөн бул осуяттардын кызматын кең мааниде төмөнкү сөздөр менен түшүндүрөөр элек:

«Философия призвана культивировать понимание того, что решение реальных, актуальных проблем, стоящих перед обществом и людьми - демократизации общества, развития личности, преодоления догматизма, невежества, подъема духовной культуры и возрождения нравственности, раскрытия творческого потенциала людей во всех сферах деятельности, воспитания подлинного общения, ответственного отношения к труду, экологического сознания и др. - во многом зависит от философской грамотности общества»¹. Эпостогу бул осуяттарга мындай жогору баа беришибиздин себеби - ал кыргыздар тээ кылымдардан бери карманып келген жашоо принциптердин, идеалдардын, умтулуулардын, дүйнө таанымдын энциклопедиясы экендигинде. Эпостон квинтэссенция катары алынган бул осуяттар дастандын мазмунун түзүп, идеялык карманаар тутканын ролун аткарып келген.

Азыркы тарыхый кырдаалда жаш Кыргыз Республикасы дүйнөдөгү башка мамлекеттердин катарына кошулуп, жыйырма биринчи кылымды көздөй бараткан мезгилде бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарган эл ынтымагы айрыкча мааниге ээ.

Улуттар аралык ынтымак, достук жана кызматташтык темасы да оозеки чыгармалардагы өзөктүү идеялардын бири. Аскар Акаев: «Манастын улуулугу анын кейишке салса кечирип, кеткени болсо келтирип, башка калктардын ак ниет инсандарын ардактап, өз элинин колун узарта билген айкөлдүгүндө. Тагдырдын жазмышы менен жергебизди мекендеген ар бир элдин өкүлдөрүн боорубузга тартып, аларды өлкөбүздүн ак пейил атуулдарына айландырып, канат-бутагыбызды өстүрүп алуу, алыс-жакын мамлекеттер менен достук мамиледе болуу Манастын өрнөгүнө ылайык, азыр биз үчүн парз»² деп белгиледи.

¹ Философское сознание : драматизм обновления. - М. Изд. полит. лит., 1991.- 222-бет.

² Эркин Тоо.-№59.-6.09.95.

Эл ичинде ынтымак, достук, өз ара түшүнүү болгондо гана ар бир башталган иштин ийгилиги болоорун турмуш көрсөтүп турат.

Манастын Каныкейге үйлөнүшү идеалдуу үй-бүлө түзүү идеясынын чегинен чыгып, алда канча кенен мазмунду айгинелейт. Каныкей-коңшулаш элдин-тажиктердин б.а. букардын ханы Темиркандын кызы. Мунун өзү улуттар аралык ынтымакты да кыргыздардын мурдатан эле жогору баалап, жетүүгө умтулуп келе жаткан турмуштук зарылдыгы болгон деп айтсак болот. Анткени баскынчыл-талоончул душмандар менен үзгүлтүксүз согушуп келген кыргыздар үчүн жакынкы коңшулар менен ынтымактыкта жашап, кызматташ болуу бийликтегилердин да, катардагы атуулдардын да аң-сезиминде биротоло калыптанган түшүнүк. Ал элестер да маанилүү идеяларды калк арасында жайылтып келишкен чечендердин, сынчылардын, ырчылардын жана башка кыргыз философиясын өнүктүрүп алып жүрүүчүлөрдүн аракеттери менен бийликтин да, элдин да тутунган принциптерине айланган.

Улуттук ар-намыс жана атуулдук ариет кыргыз оозеки чыгармаларында кеңири кездешкен идеялардан. Манастын жана анын чоролорун эл-жер үчүн ажалдан да кайра тарттырбай алга сүрөгөн улуу күч ушулар болгон. Алар дайыма жоого аттанып жатышканда:

»Жоого намыс бергиче,

Ажалым жетсе өлөйүн.

Олжого кантип берейин

Өлбөй тирүү жүргөндө.

Не мураска жетейин

Калкым кыргыз-сен үчүн

Курман болуп кетейин» – деп Ата-

Журттун ар-намысы үчүн баарына даяр экендигин билдиришкен.

Адамдардын журум-туруму, моралдык-этикалык сапаттары кыргыз ырчыларынын, демек, кыргыз философторунун да туруктуу темасы болуп келген. Алардын адилеттүү пикиринче, атуулдук ариетти туу көтөргөн эр азаматтарыбыз көбөйсө, коомдогу проблемаларды чечүү да бир кыйла жеңил болоор эле.

Көчмөн турмушта жашап келишсе да, кыргыздар эмгектенүүгө, өнөр-билим алууга үндөп келишкен. Бул идеялар ар бир атуулдун адам катары прогрессивдүү түшүнүктөргө таянып жашашына шарт түзгөн. Эгерде адамда жакшы нерселерге умтулуу аракеттери болбосо, өзүнө же башкага жакшылык кылууга умтулбаса, ал адамдык мыкты касиеттерден ажырайт: «Человек существует постольку, поскольку преобразует природу и себя, тем самым творит целесообразно. Следовательно, для него время, всеобщность заданы в первых его общественно-человеческих действиях, именно поэтому он-человек» деген пикир ушуга багытталган.¹

Бул адамзат жашоосунда дайыма эле болуп келген акыл-ойдун бүтүмү. Адамдын акыл-эси, тапкычтыгы, билим-өнөргө умтулушу жогору бааланып, жашоо үчүн зарыл сапаттар деп эсептелинген.

Манас да тегерегине бийик өнөр-билимдүү, кадырман адамдарды топтогон. Бүгүн да биздин жашоонун негизи эмгек, билим, өнөр аркылуу бакубат дөөлөткө умтулуу болушу зарыл.

Бул маселе боюнча А.Акаевдин «XXI кылымдын кадрлары» аттуу билим программасын, «Сорос-Кыргызстан» фондусунун жүргүзгөн аракеттерин белгилей кетсек болот. Бул документтерде көрсөтүлгөндөй, илим, билимге каныгып, дүйнөнү тереңирээк таанып-билгенде гана стабилдүү экономикага, материалдык жыргалчылыкка ээ болуп, келечекте Кыргызстанды гүлдөгөн мамлекетке айландыра алабыз. Демек, суверендүү мамлекетибиздин идеологиясын түзүүдө жети осуятка кайрылуунун зарылдыгын турмуштук практика өзү ырастап отурат. Идеология терминин кандай түшүнүүгө болот?

Идеология («идея» жана «логия») – адамдардын турмушка, бири-бирине болгон мамилелери, социалдык проблемалар жана конфликттер ырааттуу түрдө баамдалган, ошондой эле ушул коомдук мамилелерди бекемдөөгө же өзгөртүүгө багытталган иш-аракеттердин максаты чагылдырылган көз караштардын жана идеялардын системасы.

¹ *Философское сознание.: драматизм обновления. - М.: Изд. полит. лит., 1991. - 6-бет.*

Идеология түшүнүгү тарыхый өнүгүштө өзгөрүп жана такталып отурган. Адегенде ал идеялар жөнүндөгү окууну туюндурган. Идеология социалдык психология сыяктуу турмуш шарттарынан стихиялуу түрдө өсүп чыкпайт, аны коомдун билимдүү өкүлдөрү иштеп чыгат.

«Идея» деген термин грек тилинен которгондо дүйнөнүн көрүнүштөрүн ой менен баамдап, иш жүзүндө кайра куруунун максатын сезе билүүнүн бир түрү дегенди түшүндүрөт. Бул түшүнүк байыркы мезгилде эле коюлуп, ал өзүнчө бир идеалдуу дүйнөнү түзөт деп чечмеленген. XVII-XVIII к.к. идея адамдын баамдоо жөндөмдүүлүгүнүн бир ыкмасы катары эсептелип, анын объективдүү дүйнөгө болгон мамилеси көрсөтүлгөн. Бул кубулушка немец классикалык философиясында кыйла орун берилген.

Идея турмуш менен адам ишмердигинин ортосундагы байланыштыргыч звено. Ал илимде ар түрдүү милдетти аткарат. Жалаң тигил же бул тармак боюнча жыйналган билимдерди жалпылап гана койбостон, аларды белгилүү бир системага келтирүүнүн негизги эвристикалык принциби болуп кызмат кылат.

Идеялуулук – социалдык-адептик жана эстетикалык идеалга шайкеш келген белгилүү бир идеялар системасынын жолун жолдогондук, анын теориясына жана практикасына чындап берилгендик. Идеялуулук адам кабыл алып, анын ишенимине айланган идеянын теориялык мазмуну менен практикалык, конкреттүү тарыхый маанисинин ички биримдигинен келип чыгат. Мындай биримдик тарыхый прогреске каршы турган идеология менен социалдык күчтөрдө болбойт.

Илимдеги идеялуулук профессионализмдин тар чегинен чыгуу, дүйнөгө көз караш менен атайын билимдин органикалык айкалышы, илим таануунун адеп-ахлактык маанисин аң-сезимдүү түшүнүү дегенди билдирет.

Искусство менен адабиятта болсо идеялуулук-көркөм чыгарманын социалдык маанисин, проблемалуулугун баалай билүү чени. Ал формализмдин, декаденттиктин «искусство искусство үчүн» теориясына, натурализмдин идеясыз багыттарына караандай каршы турат.

Идеал (идея дегенден) – адамдын же коомдук топтун ойлоонуу мүнөзүн жана ишмердик сапатын белгилөөнүн бир түрү, эң жетилген коомдук түзүлүш, жогорку максат жөнүндөгү түшүнүк.

Кыргыз эли илгертен эле эркиндик, теңдик, тилектештиктин жогорку идеалы үчүн күрөшүп келгени фольклордон байкалат. Мисалы, элибиз келечектеги «кой үстүндө торгой жумурткалаган заман» жөнүндө кыялданган. Идеал маселеси немец классикалык философиясында иштелип, аны өзгөчө И. Кант курч койгон. Ал коом менен жеке адамдын ортосундагы бардык карама-каршылыкты кыялда гана чечип койгон.

Ошондуктан идеалды кол жеткис максат деп түшүнгөн. Философтор идеал материалдык турмуш шартынан келип чыгаарын илимий түрдө далилдешкен.

Кыргызстан өнүгүүнүн жаңы моделине эволюциялык жол менен, саясий жана социалдык-маданий плюрализмдин шартында өтүп жаткан мезгилде ахлактык-рухий баалуулуктардын системасына муктаж «необходимость общенациональной идеи» очевидна: так как идеология, особенно содержащая общечеловеческие ценности, является стимулирующим фактором. Идеология есть духовное отражение происходящих в обществе процессов, совокупность суждений, взглядов на социальную действительность.»¹

Улуттук идеологиянын максаты:

- ◆ Кыргызстанды укуктук, демократиялуу мамлекетке айландыруу.
- ◆ Улуттар аралык достукту, ынтымакты, биримдикти чыңдоо.
- ◆ Ар тараптуу гармониялуу инсанды тарбиялоо.
- ◆ Кыргыз коомчулугунун аң-сезимин, акылын билим-илимин жогорулатуу.
- ◆ Кыргыз элин дүйнөлүк аренага таанытуу.
- ◆ Улуттук аң-сезимди, патриоттуулукту, гумандуулукту өнүктүрүү.
- ◆ Эркиндик, демократияны бурмалабай, өз маанисинде калдонуу.

- Экономиканы, элдин рухий маданиятын жандандыруу.
- Элдик каада-салттардын баалуу жактарын кайра жандандыруу.
- Дүйнөгө болгон көз караштын негизги компоненти - элдик философияны ар тараптуу өнүктүрүү.

Улуттук идеологиябыздын түпкү маңызы-маданият болуусу керек, себеби маданият аркылуу адам баласы улуу инсандык касиеттерге жетишишет.

«Манас» эпосундагы жети осуятты улуттук идеологиябыздын компоненттери катары алганыбыз эң туура, себеби азыркы кырдаалда эл биримдиги, бүтүндүгү, улуттар аралык ынтымак, достук, кызматташтык, улуттук ар-намыс, атуулдук ариет, алдыңкы өнөр, билим аркылуу бакубат турмушка жетишүү, жаратылыш менен таттуу мамиледе болуу, мамлекетти чыңоо жана көздүн карегиндей сактоо коомчулугубузга абадай, суудай зарыл.

Санат-насыят ырларына коомдук аң-сезимдин формаларынын ичинен мораль мазмуну боюнча аябай жакын.

Кыргыз элинин рухий тажрыйбасында моралдык түшүнүктөр илимге чейин эле жашап келген. Бул категория «насыят», «акыл үйрөтүү», «тарбия», «үлгү болуу» сыяктуу сөздөр аркылуу туюнтулган.

Нравалуулуктун пайда болушу жана өнүгүү процессин изилдеген В.Ф.Зыбковец мындай деп жазган: «Элдик нравалык акылмандуулук – бул күнүмдүк аң-сезим деңгээлиндеги нормативдик этика.»¹

Санат-насыят ырларында эс-акылдуулук моралдык категориялардын эң негизгиси катары каралат. Акыл-эске таянган жашоо гана мазмундуу, акылдуу адамдардын көзү өтсө да, аты элдин жүрөгүндө түбөлүккө калат.

Мораль коомдук аң-сезимдин эң байыркы формасы болуу менен бирге, бардык этапта эң интенсивдүү, активдүү жана туруктуу өөрчүп, социалдык жашоонун бардык тармагын: адамдардын жүрүш-туруш нормаларын, моралдык-этикалык элестөөлөрүн, коомдук психологиянын өзгөчөлүктөрүн, логикалык ой - жүгүртүүсүн жана

¹ Зыбковец В.Ф. Происхождение нравственности.- М.: Наука. 1974. – 20-бет.

көрүнүш болгон мораль белгилүү топтордун, уруунун, улуттун, айрым чөйрөлөрдүн, түрдүү кесинтеги адамдардын моралы катары жашайт.

Адамдардын мүнөзүнүн жана жүрүш-турушунун оң жана терс жактары жөнүндөгү санат-насыят ырларында адамдардын тигил же бул сапаттары коомдун талаптарына туура келген жүрүш-туруш нормаларына, элдик моралга ылайык мүнөздөлөт.

Эң байыркы доордо пайда болгон жакшылык жана жамандык категориялары коомдун тарыхый өнүгүшүнө карата өзгөрүп, толукталып, байып турат. Моралда чагылдырылган жүрүш-туруш нормалары эч кандай закондо жазылбайт, мамлекет тарабынан системага түшкөн эмес, моралдык принциптер коомдук турмуш менен диалектикалык байланышта. «Жакшылык жана жамандык жөнүндөгү элестөөлөр кылымдан кылымга, бир элден башка элге күчтүү өзгөрүүлөргө учурап өткөн, кээде алар бири-бирине карандай карама-каршы турушкан», - деп белгилешкен К.Маркс, Ф.Энгельс.¹

Моралдык эрежелер коллектив менен жеке адамдын ортосундагы туруктуу мамилени түзүүчү ядро катары кызмат өтөө менен ар бир адамдын аң-сезиминде, коомдук психологияда, үрп-адаттарда, каада-салттарда чагылдырылат.

Этикалык проблемаларды изилдөөчүлөр жакшылык менен жамандыктын келип чыгышын коомдук социалдык-экономикалык мүнөзү, бул категорияларды алып жүрүүчүлөр менен түздөн-түз байланыштырышат. Бул маселе боюнча изилдөөчү Ю.В.Согомонов мындай деп жазган: «Коомдук прогресске жол ачкан жүрүш-туруш эрежелери, көз караштар, сапаттар жакшылык, ал эми ага карама-каршы турган сапаттар жамандык деп аталат.»²

Санат-насыят ырларындагы мораль түшүнүктөрү же акыл айтуу көпчүлүккө жугумдуу, жетик тилге ээ болгондуктан эл арасына кеңири тараган:

Адал жүргүн, арам болбо,
Сакы болгун, сараң болбо!
Жаман ишти билип туруп,

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Мораль и право. Вечные истины. П.С.С. т-10. - 94-бет.

² Согомонов Ю.В. Добро и зло. - М.: Политиздат, 1965. - 62-бет.

Түшпөңүздөр жаман жолго.¹

Бул насыят сөздөр адамдарды моралдык этикалык акыйкатка үндөө менен, жакшылык жана жамандык дайыма жанаша жүрөөрүн, демек, нерселерге үстүртөн, кош көңүл мамиле жасабастан, анын маңызын түшүнүүгө, ак менен караны ажырата билүүгө чакырат.

Социалдык жашоонун муктаждыктарынан пайда болгон мораль адамдын тарбиясына, эркине байланыштуу өнүгөт. Моралдуулуктун касиеттерин анализдей келип, изилдөөчү Г.Бандзеладзе мындай идеяны айтат: «Нравалуулук – адам баласынын эң негизги жетишкендиги жана адамгерчиликтин маңызы, нравалуулук болгондо гана адам деген сөз өзүнүн толук маанисинде колдонулат.»² Мораль категориясы адамдарга гана тиешелүү. Өзүнүн тарыхый өнүгүү процессинде адамзат улуу моралдык тажрыйбага ээ болуп, баалуулары муундан-муунга өтүп келген. Улуу грек философтору Демокрит, Платон, Сократ, Аристотель нравалуулук жөнүндөгү идеяларды кеңейтип, тереңдетүүнүн негизинде этика илиминин негизин түптөшкөн. Алардын идеяларын Чыгыштын улуу ойчулдары Аль-Фараби, Омар Хайям, Низами, Ибн Сина, Фирдоуси, ж.б. өнүктүрүшкөн, Батыш Ренессансынын көрүнүктүү өкүлдөрү да бул маселе боюнча көп ой-жүгүртүшкөн. Ал эми белгилүү немец философтору Кант, Гегель, Фейербах моралды социалдык турмуш, философия менен диалектикалык байланышта карашып, анын логикалык-гносеологиялык тамырларын ачышкан.

Этика боюнча белгилүү изилдөөчү О.Г.Дробницкий этикалык идеялардын өнүгүү процессин анализдей келип, төмөнкүдөй жыйынтык чыгарат: «Мораль категориясы орчундуу, ири түшүнүктөрдүн фонунда төмөнкүдөй болуп бөлүнөт:

- Коомдук, социалдык, экономикалык.
- Коомдук-традициялык.
- Дүйнөгө болгон көз караштык, идеологиялык.
- Рухий, идеалдуу.

¹ Кыргыз элинин санат-насыят жана тарме ырлары. Фрунзе: Илим, 1976. – 28-бет.

² Бандзеладзе Г. Этика. Тбилиси: Сабхота Сакартвело, 1973. – 28-бет.

- Психикалык, субъекттин рухий-эргтик абалы.
- Адамдын кандайдыр бир идеяга байланыштуу көңүл эргүүсү, маанайынын көтөрүлүшү, ошондой эле анын иш-аракетинин идеялык мааниси (моралдык пафос, моралдык негиз). Бул түшүнүктөр кең мааниге ээ.
- Насаат айтуу, акыл үйрөтүү (мораль окуу).»¹

Жогоруда саналып өтүлгөн касиеттердин эң акыркы санат-насыят ырларынын негизин түзөт.

Коомдук аң-сезимдин эң байыркы, ошону менен катар эң эле активдүү формасы болгон моралдын дүйнөдөгү дээрлик бардык элдердин жашоо тажрыйбасында көп жагынан окшош кезигиши – алардын социалдык умтулуулары, турмуштук типологиялык процесстери жалпы закон ченемдүүлүккө ээ экендиги менен түшүндүрүлөт.

Санат-насыят ырлары өзүнүн бардык жашоо формаларында тигил же бул моралдык-этикалык акыйкатты адамдардын аң-сезиминде бышыкташып, аларды практикалык жашоонун нормасы катары чагылдырышкан:

Азыраак чыккан чыгымга,
 Азамат болсоң күйүнбө.
 Бекер олжо табылса,
 Пенделик кылып сүйүнбө.²

Бул ырларда жашоонун нечен кылымдык тажрыйбасынан сыналган элдик эс-акылдын уюткусу жатат.

Белгилүү изилдөөчү А.И.Петрухин адамдардын курчап турган объективдүү дүйнөгө болгон көз карашынын фольклордо чагылуу өзгөчөлөктөрүн анализдей келип, төмөнкүлөргө токтолот: «Жаратылыштын стихиялык күчтөрү менен болгон күрөштүн жүрүшүндө, ага активдүү таасир тийгизүү процессинде белгилүү түшүнүктөр, дүйнө таанымдык категориялар бир эле окумуштууларда, ойчул философтордо калыптанбастан, жөнөкөй эмгекчи элде да өнүккөн.»³

¹ Дробницкий О.Г. Понятие морали. – М.: Наука, 1975. – 21-бет.

² Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары. Фрунзе: Илим, 1976. – 84-бет.

³ Петрухин А.И. Мировоззрение и фольклор. - Чебоксары: Чуваш.книжн.изд., 1971.-20-бет.

Санат-насыят ырларынын аткарылышынын өзү акыл айтуу, үйрөтүү, мораль окуу акты катары каралат, себеби аткаруучу угуучаларга жашоонун татаал проблемаларын ыры аркылуу мораль айтуу формасында чечмелеп, жакшы иштерди гана жасап, жамандыктан оолак болууга чакырып, жакшылык менен жамандыктын ортосуна чек коет. Мындай идеялар элдик философия менен практикалык моралдын чагылуусу болуп эсептелет. Элдик акыл – философия жана мораль – илимий терминдер аркылуу эмес, аткаруучунун жандуу көркөм насыяттары аркылуу берилет.

Санат-насыят ырларында тек гана жүрүш-туруш нормалары айтылып калбастан, аткаруучу сөзсүз ой-жүгүртөт, жашоодогу түрдүү кубулуштарды салыштырат, адамдарды эс-акылдуулукка, ойлонууга чакырат. Булардын баары белгилүү моралдык сапат жөнүндө бүтүн элес түзүүгө жардам берет.

Улуу орус жазуучусу А.М.Горький этика менен моралдын өнүгүү процессинде искусствонун ролун жогору баалаган. «Искусство ойлоп чыгуу же ойдон чыгаруу аркылуу жашайт, ал эми илим ошол ойлоп чыгарылган нерселерди иш жүзүнө ашырат. Акыл аркылуу ойлоп табылган нерселер гана адамды жаныбарлардан жогору коет. Майда курт-кумурскалар дайыма ошол бойдон калышат, себеби аларда ойлоо жөндөмдүүлүгү жок.»¹ Кыргыз элинин рухий жашоо практикасында санат-насыят ырларынын жашоосу, алар аркылуу элдик моралдын чагылуу процесси моралдык-этикалык түшүнүктөрдүн пайда болушуна жана өнүгүшүнө алып келди.

Бул ырлар коомдук жашоо өнүккөн сайын чагылдыруу объектиси кеңирип, дүйнө, мезгил, өмүр, өлүм, адам-коом жөнүндөгү «эң туура ой-жүгүртүү» катары кабыл алынган социалдык, философиялык көз караштарды эл арасына жайылтты.

Санат-насыят ырларында коомдук жашоого тиешелүү маселелерди чечмелөө менен бирге жеке инсандын моралдык-этикалык сапаттары жөнүндө ой-жүгүртүү басымдуулук кылат:

Ойноп күлүп жыргабай,

¹ Горький А.М. О литературе. – М.: Гос. изд-во худ. литературы, 1961. – 109-бет.

Жигиттигиң не пайда.
Асыл жаның кеткен соң,
Теңиң бизге не пайда.
Акылы бар азамат,
Адилет болчу бул жайда.¹

Коомдук жашоодогу маселелер моралдын башка элементтери – баатырлык жана коркоктук, ак ниеттүүлүк жана ач көздүк жөнүндөгү оң-жүгүртүүлөр менен салыштырылып талдоого алынат. Бирок, бардыгында тең бир корутунду чыгарылат – жакшы салттарды көбөйтүп, моралдык нормаларды сактоо.

Мисалы, Улук болмок акылда,
Калыс болуп элине,
Кайрылса ыраак, жакынга,
Жолу болбойт жигиттин,
Жолдош болсо бакылга.²

Мындай форма санат-насыят ырларын идеялык мазмунда байытып, ар бир саптын даяр макал же учкул сөз катары жашап калышына өбөлгө түздү.

«Нравалуулук, - деп жазат изилдөөчү А.А. Гусейнов, - философиялык проблемаларды индивидуалдык жана группалык ишмердүүлүктүн регуляциялоочу башаты жана жашоо ориентири болууга мүмкүнчүлүктөрү барбы же жокпу деген көз караштан карайт. Нравалуулукта адамдын өзүнүн коомдук маңызы, дүйнөдөгү ой-жүгүртүүсү практикалык мамилелерди регуляциялоочу форма катары кызмат өтөйт, ал эми социалдык регуляциялоо философиялык-тарыхый мазмун менен толот. Бул мааниде нравалуулукту практикалык философия деп атоого болот.»³ Мындай өзгөчөлүк толугу менен кыргыз элинин рухий жашоосунун тарыхынан байкалат.

Кыргыздардын дүйнө таанымында элдик философияга таандык идеялар калыптануу менен катар курчап турган

¹ Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары. - Фрунзе: Илим, 1976. - 21-бет.

² Гусейнов А.А. Социальная природа нравственности. - М.: Изд-во МГУ, 1974. - 61-бет.

³ Гусейнов А.А. Социальная природа нравственности. - М.: Изд-во МГУ, 1974. - 61-бет.

объективдүү реалдуулуктун түрдүү процесстери жөнүндө элдик концепция түзүлүп, өнүккөн. Мындай идеяларды камтыган санат-насыят ырлары кыргыз элинин философиялык, моралдык-этикалык жана эстетикалык көз караштарынын толукталып, байышына шарт түздү.

Этика», «философия», «мораль» сыяктуу илимий терминдер пайда болгонго чейин эле кыргыздар «насыят», «адептүүлүк», «жакшылык кылуу» сыяктуу туюнтмаларды колдонуп келишкен:

Акыл деген алтынбы,
Алтынды тапкан акылбы.
Акылды уткан өмүрүң,
Арт жагында калсынбы.
Өмүр асыл баарынан,
Өмүргө акыл байланган.
Өмүрдүн үйү тирүүлүк
Өмүр кетет өлсө жан.

Бул ыр саптарында адамдын акылы эң улуу жетишкендик экени бир келген өмүрдү татыктуу жашап өтүү керектиги жөнүндө айтылат.

Моралдын пайда болушу объективдүү реалдуулук менен тыгыз байланышта, ал коомдон сырткары өнүгө албайт, демек, коомдук аң-сезимдин бул формасы социалдык көрүнүш болуп эсептелет.

Моралдык түшүнүктөр мыйзамдарда жазылбастан, ар бир адамдын акыл-сезимине, идирегине жараша бааланат.

Мораль коомдук бытиеден келип чыгат, ошондуктан бул түшүнүк адамдын жашоо процесси менен тыгыз диалектикалык байланышта. Кыргыз элинин моралга болгон мамилеси санат-насыят ырларында ачык көрсөтүлгөн:

Алың келсе жардам кыл,
Алсыз начар жармачка.
Өзү сүйбөс бирөөгө,
Өзүң барып жармашпа.
Жакшы карма өзүңдү,
Жамандык жакка барбаска.
Көпкөндүк кылып эр жигит,
Көпчүлүк менен кармашпа.

Жаныңа пайда келтирген,
Жакшыдан теңтуш күткүнүң.
Жарым ай жолдош болбогун,
Жамандан күдөр үзгүнүң¹.

Моралдык көз караштар эки багыт боюнча өнүгүп келген: бир жагынан, жүрүш-туруш эрежелерин окумуштуу-философтор тарбиялык деңгээлде жалпылап, этика илимин түзүшкөн, экинчи жагынан, элдик мораль стихиялуу түрдө күнүмдүк таанып-билүүдөн келип чыгат.

Демек, коомдук турмушта моралдын пайда болушу белгилүү тартипте өнүгүп, бара-бара калыптанып, мейли практикалык моралдын деңгээлинде же илимге айланган этиканын функциясында жашоосун улантып келбесин, ошол эле объективдүү зарылдуулук кыргыз элинин жашоо-турмушунда адептүүлүктүн оор жүгүн аркалаган элдик поэзиянын өзгөчө, атайын жанрын жаратууга өбөлгө болгон.

Мораль жана философия коомдук аң-сезимдин аябай жакын, бири-бирин толуктап, эриш-аркак жашаган формалары болуп эсептелет. Себеби мораль-коомдо жашаган адамдардын жүрүш-туруш эрежелеринин жыйындысы болсо, философия-ошол эле коомдун өнүгүү мыйзам ченемдүүлүгүн, таанып-билүүсүн, эс-акылынын деңгээлин аныктайт.

Баарын бирдей тең санайт,
Нускалуу жакшы карыган.
Толуп жатса бар дебейт,
Ниети бузук тарыган.
Элге шүмшүк атыгат,
Ушак айткан баарынан.
Жигиттер, ар иш кылсаң тобо кел кыл,
Учарсың да кетерсиң.
Асан кайгы - түбү жок кара суу болор,
Түшөрсүң да кетерсиң².

¹ Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары. —Фрунзе: Илим, 1973.- 54, 57 – беттер.

² Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары. —Фрунзе: Илим, 1973. 57– бет.

Санат-насыят ырларында элдик философия өзүнүн туу чокусуна жеткендигин төмөнкү ыр саптары далилдейт:

Айт, айт десе токтолбой,
Ашуудан шамал соккондой,
Аксы менен Таласты айт,
Көкчө менен Манасты айт,
Күн жүгүрүк канатты айт,
Күйгөн элде санатты айт,
Болуп өткөн тарыхты айт,
Акындардын ырын айт,
Акылмандын сырын айт,
Кедейлердин мунун айт,
Туулуп өскөн жериңди айт,
Куттуу кыргыз элиңди айт.¹

Санат-насыят ырларында акылдуулук менен акылсыздык, жакшы менен жаман, ак менен кара диалектикалык байланышта каралат. Диалектиканын мыйзамы үйрөткөндөй, карама-каршылыктар салыштырмалуу биримдикте жана абсалюттуу, тынымсыз күрөшүп турушат:

Бул дүйнөдө не карып?
Ак калалуу боз карып,
Айтылбаган сөз карып.
Замандашы болбосо,
Карыя болор тез карып.

Адамзатка жаралган,
Өмүр сонун турбайбы.
Ата менен энеге,
Бала сонун турбайбы.
Гүлдөгөн элге сөз тапкан,
Чечен сонун турбайбы.²
Чырпыгы сынса талынан,
Чынар болбойт тал кайтып,
Кетсе дөөлөт колуңдан,
Келмеги кыйын мал кайтып.

¹ Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары. – Фрунзе: Илим, 1973. – 51-бет.

² Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары. – Фрунзе: Илим, 1973. – 214–215 -беттер.

Акын - импровизаторлордун мындай акылман сөздөрү калыптанып отуруп, элдик философияга айланган.

Өмүр асыл баарыдан,
Өмүргө акыл байланган.
Өмүрдүн үйү тирүүлүк,
Өмүр кетет өлсө жан¹.

Биерде адамдын акыл-эси эң жогорку баалуулук катары даңкталат. Эс-акыл - жашоонун маңызы, адамды акыл гана ийгиликтерге, бакты-таалайга жеткирет.

Демек, мораль, нравалык тарбиялоо элдик, күнүмдүк аң-сезимдин эң байыркы жана популярдуу формасы.

Мораль массалык күнүмдүк аң-сезимге туура багыт берүүчү курал катары да кызмат өтөйт.

Санат-насыят ырлары өзүнүн бардык формаларында практикалык турмуштун нормасы катары кабыл алынган моралдык аң-сезимди синдирип келди.

Бакыт келсе адамга,
Жалган сөзү чын болор.
Азыраак чыккан чыгымга,
Азамат болсоң күйүнбө.
Бекер олжо табылса,
Пенделик кылып сүйүнбө.
Асылды асыл тебе кийбеген соң,
Сулууга суктанбагын сүйбөгөн соң.
Жаманга жалынбагын билбеген соң,
Анын пайдасы кысылганда тийбеген соң².

Келтирилген ырда турмуштагы татаал маселелер каралып, жакшы деген эмне, жаман деген эмне экендиги чечмеленип, бул жашоодо жакшылык гана кылууга чакырат. Мында элдик философия менен практикалык мораль чагылдырылган. Демек, элдик философия жана мораль - илимий категориалдык аппараттын жардамы менен эмес, ырчынын жандуу аткаруусу аркылуу берилет. Санат-насыят ырларын аткаруучу жөн гана жүрүш-туруш нормаларын

¹ Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары. - Фрунзе: Илим, 1973. - 90, 81 - беттер.

² Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары. - Фрунзе: Илим, 1973. - 114-бет.

баяндабастан, турмуш кубулуштарын салыштырып, ой-жүгүртүп, башкаларды да кошо ойлонууга чакырат.

Санат-насыят ырларында нерселердин, кубулуштардын карама-каршы жактары диалектикалык негизде салыштырылат:

Калыстыгың болбосо,
Акимдигиң не пайда.
Кайырлуу жоомарт болбосо,
Калың малың не пайда.
Ден соолугуң болбосо,
Теңселишиң не пайда.
Ойноп-күлүп, жыргабай,
Жигиттигиң не пайда.
Асыл жаның кеткен соң,
Теңиң бизге не пайда¹.

Бул поэтикалык термеде жакшы сапаттарга ээ болууга чакырып, ден соолукту эч нерсеге сатып алууга болбойт деп үйрөтөт.

Санат-насыят ырларындагы социалдык түзүлүш, социалдык өнүгүү жөнүндөгү идеяларда коом жаратылыштын бир бөлүгү катары каралат. Орто кылымдан тартып эле коом маселесин түшүндүрүү үчүн дүйнөнүн картинасын түзүүгө аракеттенишкен. Коомдук өзгөрүүлөрдү жаратылыштык мыйзам ченемдүүлүк менен шартташкан. Азыркы мезгилдеги астрологияны (адам турмушун) космостук кубулуштар менен диалектикалык байланышта кароо да өз тамырын ошол түшүнүмдөн алат.

Фольклордун сөз болуп жаткан жанрында социалдык түшүнүктөр реалдуу мүнөзгө ээ жана мамлекеттик түзүлүш боюнча алгылыктуу ой-пикирлер арбын. Элди эс-акылдуу, билимдүү, адилеттикти, калыстыкты сүйгөн, нарк-насилдүү, адамдык мыкты сапаттарга ээ болгон гана гуманист башкара алат деген идея Кытайдын улуу философу Лао-Цзынын көз карашы менен айкалышып турат:

«Улуу акылмандар бийлик жүргүзгөн жерде кол астындагылар анын бар экенин сезбей да калышат, анчейин

¹ Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары. – Фрунзе: Илим, 1973. - 21 – бет.

акылмандар бийлик жүргүзгөн жерде аны эли мактап оозунан түшүрүшпөйт; андан төмөнүрөөк акылман бийлик жүргүзгөн жерде эл андан коркот, бийликтеги адам кокус андан да төмөн болуп калганда, эл аны жек көрүп калат» (Лао Цзы).

Бул идеялар Аль-Фарабинин социалдык концепциясы менен да үндөшүп турат. Улуу ойчул эл башчысынын идеалдуу социоэтикалык үлгүсүн түзүүгө аракеттенген.

Ал эми фольклордун аталган жанрында эл башчысынын үлгүсү төмөнкүчө берилет:

Эл бийлөөчү азамат,
Элинди бирден таратат,
Элиң болсо ынтымак,
Эки жагын канатта.
Акылыңды оодарып,
Алдырып ийбе аракка,
Кызыгып өзүң үйрөнгүн,
Кылыч, мылтык, жаракка.

Тең адилдик кылбаса,
Теги жүрүп кор болоор.
Уй териси тон болбойт,
Урушкан менен чоң болбойт,
Асты кара өзгөй адам чоң болбойт¹.

Демек, кыргыз элинин санат-насыят ырлары - элдик философиянын, элдик акылдын түгөнгүс кенчи, нечендеген муундардын практикалык тажрыйбасын акыл элегинен өткөрүү, ошондой эле дүйнөнү көркөм эстетикалык аңдап-туюу ыкмасы, себеби ырлар - рухий жана таанып-билимдик мааниге ээ болгон улуу баалуулук.

Кыргыз элинин рухий жашоосунда элдик философияга таандык идеялар гана калыптанып чагылдырылбастан, курчап турган дүйнөнүн түрдүү кубулуштары жөнүндө ой жүгүртүлгөн. Мына ушул ой жүгүртүү ишмердүүлүгүндө дүйнө жөнүндө так чагылдыруунун эффективдүү формасы иштелип чыкты.

Санат-насыят ырларында моралдык идеялар менен катар диндик көз караштар да орун алган.

¹ Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары. - Фрунзе: Илим, 1973. - 55- бет.

Илимге чейинки дүйнө таанымдын негизги катмарларынын бирин диний көз караштар түзөт. Кыргыз элинин диний көз караштарынын калыптануусунда шаманизмдин жана буддизмдин ролу чоң экендиги талашсыз.

Шаман дининдегилер көккө, айга, күнгө, тоого, булактарга, отко, дарактарга сыйынышкан. Табияттан тышкары күчтөрдүн иерархиясында Теңир эң жогорку тепкичте турган, ал жөнүндөгү элес стихиялуу түрдө адамдардын келип чыгышы бир деген ойго түртүп, алардын жакындашуусуна салым кошот. Кала берсе, аталган феномендин өзү да келип чыгышы боюнча жалпылык мүнөзгө ээ. Алсак, академик А.Алтымышбаев «Теңир» идеясы индиялык булактан кабыл алынган деген ойду алга жылдырат: «Факт проникновения влияния буддизма на предков киргизов налицо. Это подтверждает прежде всего поклонение предков киргизов небу как высшему Богу»¹.

Алгачкы кездеги буддизм окуусунун негизин «төрт жогорку чындык» түзгөн:

- Азап (страдание) жөнүндөгү окуу.
- Азаптын себептери жөнүндөгү окуу.
- Азаптан кутулуу жөнүндөгү окуу.
- Азаптан кутулуунун жолдору жөнүндөгү окуу.

Буддизмдин негизин түзгөн Теңир түшүнүгү К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча» сөздүгүндө төмөнкүчө сүрөттөлөт: «теңир-бог, (употребляется вместо кудай или парное к нему, иногда а с асман или көк: бекерден-теңирим безер, пог.-от бездельника бог отвращается).

Теңир ислам динине чейин пайда болгон ынаним. СССР мезгилинде айтылып келинген «ислам, башка диндер сыяктуу эле бөтөн ишенимдерди моюнга албаган сенек ишеним» дегендей жобо ушул түшүнүккө байланыштуу төгүнгө чыгып отурат. Бул окубузду төмөнкүчө далилдээр элек: биринчиден, азырга чейин мусулмандар кудай асманда (Теңирде, Көктө) турат дешет; экинчиден ушу тапта да Мухаметтин үммөттөрү кудай менен кошо теңирге (көккө) ийгиликтүү түрдө сыйынып келатышат: үчүнчүдөн, Чыгыш

¹ Алтымышбаев А. Очерк истории развития общественно-политической и философской мысли в дореволюционной Киргизии. —Фрунзе: Илим, 1985. —36-бет.

элдеринде Кудайберди, Кудайкул сыяктуу аттар менен кошо Теңирберди, Тениркул деген ысымдар да коңшулашып жашоодо. Демек, мусулман дини кыйла демократик, айкөл ынаным боюнча калып олтурат.

Дегеле ислам өзүнө чейинки ынанымдарды, ташка, отко, даракка сыйынууну билгичтик менен пайдаланып, айлана-чөйрөнү коргоодо баа жеткис кызмат кылууда. Сулайман Тоо, Абшырсай, Шаймардан, Арсланбап сыяктуу жерлерибиз ыйык деп эсептелгендиктен, экологиялык жактан таза сакталууда.

Ислам менен куранга байланышкан макал-лакаптар отуруктурушкан элдер гана эмес, көчмөн элдерге да таркап кеткен: «Кудайды көзүң менен көрбөсөң, акылың менен тааны». «Кудай деген куру калбайт». «Адамдын оозунда болсо, Алланын кулагында». «Адам кордосо да алла кордобосун». «Бир тамгасын билбесең да куранды кармап турганына кубан. «Кайталагандан келме бузулбайт, кайра ыкыласың артат». «Он эки пайгамбардан бир кудай». «Теңирдин астында» «Хан-Теңир пас». «Обон билбесең, о дүйнөдө үйрөнөсүң». «Жерде жетпеген акыретте жетет», «Ким өлүмгө өкүм болсо, жүрөгүндө жүргөндү керез кылып айтат», «Босогоңдон карыш узасаң, мусапырсың» ж.б.

Байыркы түрк элдеринин жазуу мурастарында, мисалы, «Культегиндин урматына эстеликте», «Билге-Кагандын урматына эстеликте» («Памятник в честь Кюльтегина»), («Памятник в честь Билге-Кагана») диний көз караштар менен бирге адам, жаратылыш, жашоо жөнүндө кеңири ой жүгүртүүлөр чагылдырылган. Бул чыгармаларда динге караганда мораль, этика, тарбия берүү проблемаларына көп көңүл бөлүнөт. Диний үгүт-насыятты исламдын кызматчылары гана эмес, башка чөйрөдөгү адистер, биринчи кезекте, көркөм өнөрдүн өкүлдөрү да жүргүзүшкөн. Мисалы, «Замана» акындарынын чыгармаларында диний көз караштар ачык баяндалган. Алар шарияттын көрсөткөн жол-жобосу менен жашоону биринчи планга коюшкан:

Айта берсе түгөнгүс

Арман экен дүнүйө.

Бардыгынын түбү жок

Жалган экен дүнүйө.
Беш күн өтөр бул дүнүйө
Бейиштин жайы а дүйнө.
Жалгандын жайы бу дүйнө,
Жалганар жайың а дүйнө,
Башын кетер бу дүйнө,
Бараар жериң а дүйнө¹.

Мусулманчылыктын өзгөчө шарты, «жакшылык иши» – Мекеге барууну жактагандык-идеалисттик көз караштагы акындардын негизги темаларынан болгон:

Чындап ажал келгенде,
Чымырап бойдон жан кетер,
Кудай кылса пенденин,
Колунан дөөлөт мал кетер.
Алың келсе Мекеге,
Аянбастан кете бер.²

Эмгекчи эл молдо-кожолорду, б.а. дин адамдарын өздөрүнүн антиподдору катары баалашкан. «Молдолордун социалдык саясий маселелерди динге ылайыкташтырып түшүндүрүп, шарият менен көркутушкандардын бетин ачууга Жеңижок көп көңүл бурат».³

Санат-насыят ырларында молдо-кожолорго төмөнкүчө карама-каршы баа берилет:

«Калем алып кат жазуу.
Молдолуктун белгиси».

Маселе китеп окуса,
Молдонун чери жазылат.
Эшёндер алдап алышка,
Тумар сонун турбайбы.
Сопулар тартат шыбырап,

Айрыкча адам өлгөндө,
Молдонун тойбойт обору».⁴

¹ ИЯЛ Кирг. ССР. Фонд инв. №1860, Санаттар.- 11-12-беттер.

² Фонд инв. №1860. -52-бет.

³ Жаныбеков Ж. Кыргыз рухундагы социалдык философиялык идеялар жана көз караштар. –Ош, 1996. -15-бет.

⁴ Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары. –Фрунзе: Илим, 1973.- 56, 107, 214-беттер.

Демек, кыргыздар стихиялуу түрдө болсо да ар бир буюм, инсан бир жактуу, сенек эмес, көп кырдуу, дайыма өнүгүп турат, деген диалектикалык пикирде болгон.

Бул мезгилдеги санат-насыят ырлары карапайым элди орду жок ырым-жырымдарга берилип, алданбастан, турмушта болуп жаткан окуяларга, кубулуштарга эс-акылдуулук менен материалисттик көз карашта мамиле жасоого чакырат.

Жыйынтыктап айтканда, элдик санат-насыят ырлары коомдук аң-сезимдин формаларын чагылдыруучу ыкма да болуп кызмат аткарат. Мораль өнүүгүнүн бардык этаптарында интенсивдүү алга жылып, жашоонун түрдүү жактарын адамдардын жүрүш-туруш эрежелерин, моралдык-этикалык элестөөлөрүн, философиялык көз караштарын өз ичине камтыган. Мораль менен катар санат-насыят ырларындагы диндик көз караштар элибиздин дүйнөгө болгон баео - материалисттик идеяларын чагылдырат.

Жогоруда айтылгандарга таянып, төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга болот:

- Санат-насыят ырлары кыргыз элинин илимге чейинки дүйнө таанымын чагылдыруучу ыкма болуп саналат.
- Санат-насыят ырларындагы күнүмдүк аң-сезим деңгээлиндеги идеялар философиянын рухий булагы катары каралат.
- Кыргыз элинин санат-насыят ырлары – элдик акылдын, даанышмандыктын түгөнгүс кенчи, нечендеген муундардын практикалык тажрыйбасын өздөштүрүү, реалдуулукту көркөм-эстетикалык таанып-билүү, рухий-маданий жана таанып-билүүчүлүк мааниге ээ болгон турмуштук философия.

КОРУТУНДУ

Дүйнөдөгү түрдүү процесстерди же кубулуштарды окуп-үйрөнүү, өздөштүрүү адам баласынын практикалык ишмердүүлүгүнүн эффективдүүлүгүнүн шарты болуп эсептелет. Жаныбарлардан айырмаланып, инсан эмгек процессинде реалдуу объективдүүлүктү таанып-билип, топтолгон эмпирикалык билимдерди муундан-муунга тажрыйба катары калтырат.

Таанып-билүү процесси – түз багыттагы кубулуш эмес, анын жолу ийри-буйру, татаал. Бул сапат айрыкча илимге чейинки билимге таандык. Мындай билим адамдардын көп кылымдык жашоо тажрыйбасын өзүнө сиңирип, жаратылыштын күчтөрүн өздөштүрүүдө, адамдардын өздүк аң-сезимин калыптандырууда чоң мааниге ээ. Ушул көз караштан алып караганда, кыргыз элинин илимге чейинки билиминин башаты чоң кызыгууларды туудурат. Бул билимдердин негизин диний талкуулар же адашуулар, куру ишенимдер эмес, айлана-чөйрөдөгү ар түрдүү касиеттер же процесстер жөнүндөгү акыйкаттуу эмпирикалык ой жүгүртүүлөр түзөт. Кыргыз элинин илимге чейинки дүйнө таанымына мүнөздүү касиет – анын синкреттүүлүгү же бүтүндүгү.

Кыргыз элинде дүйнө, жаратылыштагы кубулуштар жөнүндөгү түшүнүктөр процесстердин байланышын таанып-билүүнүн, практикага керектүү белгилерди жалпылоонун негизинде калыптанган.

философиялык көз караштарын камтыган. Социалдык Бабаларыбыздын илимге чейинки дүйнө таанымы бир нече өзгөчөлүктөргө ээ болгон: биринчиси – жаратылыштагы кубулуштарга карата баёо – материалисттик мамиле болсо, экинчиси – фантастикалык, мифтик элементтердин басымдуулук кылышы. Биринчи өзгөчөлүк күнүмдүк практика менен, ал эми экинчи өзгөчөлүк коомдук өндүрүштүн, ошондой эле таанып-билүүнүн төмөнкү деңгээли менен түшүндүрүлөт.

Адамзат маданияты курчап турган айлана-чөйрөнүн түзүлүшү жөнүндөгү көз караштардын өнүгүү тарыхы менен диалектикалык байланышкан, адамдардын күнүмдүк турмушундагы практикалык керектөөлөрдү камтыган эмпирикалык байкоолор, билимдер топтолуп отуруп, илимдин келип чыгышын шарттаган.

Кыргыз элинин эгемендүүлүккө жетишүүсү, социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүүсү коомчулуктун алдына жаңы милдеттерди койду. Бул маселелерди чечүүдө жаңы рухий принциптерди иштеп чыгуу зарылдыгы келип чыкты. Алардын арасында муундан-муунга өтүп келген маданий мурастарды объективдүү, ар тараптуу окуп-үйрөнүү принциби өзгөчө орунда турат. Элдик рухий баалуулуктарды, каада-салттарды кайра жаралтуу улуттук аң-сезимди, ар-намысты, патриоттуулукту, гумандуулукту өнүктүрүүнүн, гармониялуу өскөн инсанды жана коомду калыптандыруунун негизги базасы болуп кызмат өтөйт.

Коомдук өнүгүүнүн тигил же бул этабында пайда болгон ар бир жаңы идея же теория объективдүү себептүүлүккө ээ. Ал өзүнөн-өзү эч качан пайда боло албайт. Бул идеялар нечендеген доорлор бою иштелип чыккан эмпирикалык билимдердин, дүйнө таанымдын негизинде жаралган.

Калкыбыздын илимге чейинки дүйнө таанымы философиялык. ой-жүгүртүүнүн өткөн, учур, келер чагын изилдөө процессинде чоң мааниге ээ. Алгачкы илимий рудименттер аң-сезимдин өнүгүшүнө, объективдүү дүйнөнүн субъективдүү образын түзүүгө шарт түзүп, философиялык идеялардын системасын калыптандырган.

Илимге чейинки дүйнө тааным маселеси коомдук аң-сезим проблемасы менен тыгыз байланышта каралат. Эмпирикалык билимдер күнүмдүк аң-сезим деңгээлинде калыптанат. Көчмөн кыргыз элинин дүйнө таанымы жөнүндө төмөнкүлөрдү айтууга болот:

- ◆ Дүйнө, жаратылыш жөнүндөгү алгачкы ой жүгүртүүлөрдүн мифтерде чагылышы.
- ◆ Уруулук биримдиктин ошол мезгилдеги ойчулдарга тийгизген таасири. Уруу ырчыларынын уруу кызыкчылыгын жакташы.
- ◆ Диндик дүйнө тааным.
- ◆ Орто кылымдагы даанышмандардын чыгармаларында философиялык идеялардын кеңейиши. Жалпы адамзаттык проблемаларга көңүл буруу. Өмүр, өлүм, ыймандуулук, адеп-ахлак түшүнүктөрүнүн чагылышы.
- ◆ Оозеки чыгармаларда замандагы өзгөрүүлөрдү өткөнгө салыштырып баалоо, келечек жөнүндө ой жүгүртүү.

Фольклор өзүнүн философиялуулугу менен айырмаланып турат. Оозеки чыгармаларда чагылдырылган объективдүү реалдуулук жөнүндөгү концепциялар баёо-стихиялык болгонуна карабастан, дүйнө түшүнүүнүн реалдуу өзгөчө ыкмасы болуп саналат.

Мифологиялык аң-сезим табигый кубулуштар менен адамды, анын эс-акылын диалектикалык байланышта караган. Миф - аң-сезимге трансценденттүү мүнөздүү процесс, дүйнө түшүнүүнүн алгачкы баскычы. Андагы философемалар орто кылымдагы ырчылардын чыгармачылыгында улантылды. Бука ырчы, Токтогул ырчы, Жайсаң ырчы, Толубай сынчы, Асан Кайгы, Жээренче чечен, Акыл Карачач жана башка ойчулдардын жашоо, адам, өмүр, өлүм, адеп-ахлак жөнүндөгү идеялары кыргыз философиясынын өнүгүшүнүн орчундуу этабы болуп эсептелет. Бул идеялар санат-насыят ырларында өзүнүн туу чокусуна жетти.

Санат-насыят ырларында элдик философия жана этикалык көз караштар илимий терминдер аркылуу эмес, күнүмдүк аң-сезим деңгээлиндеги көркөм формаларда чагылдырылат. Бул ырлардын табиятында кылымдардан берки элдик акыл жатат. Аларда элдик акыл, адептүүлүк «жакшы адам», «акылдуу», «баатыр», «азамат», «эрдик», «ишмердик», «нарктуу», «нуска», «каада-салт» сыяктуу түшүнүктөр менен туюнтулса, карама-каршы маанидеги сапаттар «акылсыздык», «коркоктук», «душман», «акмактык» ж.б. түшүнүктөр аркылуу чагылдырылган.

Санат-насыят ырларындагы дүйнө - коом - адам диалектикасы, социоэтикалык концепциялар өзүнүн философиялуулугу божонча бул ырларды «турмуштук философия» деп атаого укук берет. Эл оозеки чыгармачылыгын, анын ичинде аталган жанрдын көөнөрбөстүгү ушуну менен түшүндүрүлөт. Себеби доор сыяктуу философия да туруктуу, түбөлүктүү. Ал эми философиялык маанимаңызы бар фольклор да өтмө эмес феномен болуп эсептелет.

Кыргыз элинин илимге чейинки дүйнө таанымын изилдөө элибиздин маданиятынын бүтүнчүлүк мүнөзүн белгилөөгө жардам берүү менен бирге билимдин өнүгүшүнө жол ачат. Байыркы идеяларды аңдап – билүү, аларды мезгилдин умтулуулары менен салыштыруу жана жалпы адамзаттык баалуу мураска айландыруу эгемендүүлүктүн шартында эл аралык масштабда улуттун өзүнүн тарыхы, бай оозеки чыгармалары, аны эл арасына жайылткан даанышман ойчулдары, демек, улуттук философиясы бар экендигин далилдейт.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. -Алма-Ата: Наука, 1984.
2. Айтматов Ч. Мурас – биздин жалпы кенчибиз: Кожожаш. – Бишкек: Шам, 1996.
3. Акаев А. «Манас» осуятынан – мамлекеттик саясатка. -Эркин Тоо.- 1995.- №59.- 6.09.
4. Акмолдоева Ш.Б. Фольклор как компонент общественного сознания. В сб. Общественно-философская мысль народов Средней Азии. -Бишкек: Илим, 1991.
5. Алтымышбаев А., Дөөлөткелдиев А., Жунусов М. Кыргыз элинин XIX кылымдагы алдыңкы катардагы саясий жана философиялык ой-пикири. -Коммунист, 1951,- №5.
6. Алтымышбаев А.А. Октябрь и развитие общественного сознания киргизского народа. -Ф.: Илим, 1980.
7. Аманалиев Б.А. Из истории философской мысли киргизского народа. -Ф.: Изд. АН Кирг. ССР, 1963.
8. Аманалиев Б.А. Киргизские мыслители XIX – начала XX вв. Автореф. дисс...докт.филос.наук. –Баку, 1965.
9. Андреев А.Л. Место искусства в познании мира. -М.: Издательство полит.лит., 1980.
10. Андреев И. Происхождение человека и общества. -М., 1982.
11. Аникин В.П. Фольклор как коллективное творчество народа. -М.: Изд. МГУ, 1969.
12. Базарбаев Ш. Рухий маданият жана дин. -Ош, 1996.
13. Бертельс Е. Литература народов Средней Азии от древнейших времен до V в н.э. Новый мир. 1939. №1.
14. Боров Ю. Эстетика. -М.: Изд-во полит.лит., 1975.
15. Введение в философию: Учебник для вузов в 2-х частях. ч.1, 2. - М.: Политиздат, 1989.
16. Гусейнов А.А. Социальная природа нравственности. -М.: Изд. МГУ, 1974.
17. Дробницкий О.Г. Понятие морали. -М.: Наука, 1974.
18. Жаныбеков Ж. Свободомысле киргизских акынов-демократов. Акд. –Ташкент, 1971.
19. Жаныбеков Ж. Мировоззренческие и социально-этические проблемы в творчестве киргизских акынов-мыслителей XIX, начала XX веков. Автореф.дисс...докт.филос.наук. –Ташкент, 1993.
20. Жаныбеков Ж. Даанышман ойчул. -Б.: Кыргызстан, 1991.
21. Жаныбеков Ж. Кыргыз рухундагы социалдык философиялык идеялар жана көз караштар. -Ош, 1996.

22. Жумабаев Ю.Д., Мамедов Ш.Ф. Этическая мысль в Средней Азии в IX-XV вв. -М.: Изд. МГУ, 1974.
23. Закиров С. Кыргыз элинин макал жана лакаптары. - Фрунзе.: Мектеп, 1972.
24. Зыбкович В.Ф. Происхождение нравственности. -М.: Изд.пол.лит., 1974.
25. Какеев А.Ч. О новых аспектах изучения истории общественной мысли в Киргизии. (1920-1930 г.г.) - В сб. Общественно-философская мысль народов в Средней Азии. -Бишкек: Илим, 1991г.
26. Кебекова Б. Кыргыз-казак фольклордук байланышы. - Фрунзе: Илим, 1992.
27. Киргизская Советская Энциклопедия. Т.1-6.Фрунзе,1976.
28. Кондратьева Е.В. Взаимодействие философии и художественной литературы. Дисс...канд.филос.наук. - М.,1971. - 40-бет.
29. Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары. - Фрунзе: Илим, 1973.
30. Лосев А.Ф. История античной эстетики. В 2-х кн. -М.: Искусство, 1988.
31. Нарынбаев А.И. Особенности развития общественно-философской мысли уйгуров во второй половине XIX века. В сб. Общественно-философская мысль народов в Средней Азии. Бишкек: Илим, 1991.
32. Нарынбаев АИ. Из истории общественной мысли древних и средневековых уйгуров -Б.: Илим, 1994.
33. Общественно-философская мысль народов Средней Азии. -Б.: Илим, 1991.
34. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. -М.: Изд.полит.лит., 1989. 88-90- беттер.
35. Бекбоев А., Тогусаков О.А. Мифическое сознание: необходимость и случайность. В ст. Из истории социально- философской мысли народов Востока: колл. монография (отв. ред. БрудныйА.А.). -Фрунзе: Илим, 1989.
36. Философский энциклопедический словарь. Ред.-сост.: Е.Ф. Губский и др. -М.: Инфра, 1997.
37. Чанышев А.Н. Начало философии. -М.: Изд-во МГУ, 1982.

МАЗМУНУ

1. Дүйнө түшүүнүн мифоэпикалык формасы	3
2. Орто кылымдагы ойчулдар.....	18
3. Санат-насыят ырлары турмуштук философия катары.....	30
4. Санат-насыят-ырларындагы коомдук аң-сезим формалары.....	57
5. Корутунду.....	80
6. Колдонулган адабияттар.....	85

Шарипова Эркайым

КЫРГЫЗДАРДЫН ФИЛОСОФИЯСЫНЫН
БАШАТТАРЫ

Редактору	Ж. Жаныбеков
Тех.Редактору	М.Маматалиев
Корректор	А.Топчуев

Терүүгө 3.09.1999-ж. берилди. Басууга 15.09.1999-ж кол коюлду. Кагаздын форматы 60x84 1/16. Көлөмү 5,1 басма табак. Буюртма № 4699 нускасы 1000 экз.

БИБЛИОТЕКА

Омского государственного
университета

ИНВ № _____

40с

821629